

AKADEMİK DERGİSİ

YIL: 2017 (Haziran)- SAYI: 2 - s. 15-54

■ KUZEY İRAK'TA TASAVVUF VE TARİKATLAR

The Mysticism and Sufi Orders in Northern Iraq

Yrd. Doç. Dr.

ABDULCEBBAR KAVAK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Öz

Kuzey Irak, dinî ve kültürel çeşitlilik açısından oldukça zengin bir bölgedir. İslam'ın bölgeye gelişiyle başlayan toplumsal değişim, hayatın her alanında hissedilmiştir. İslam dünyasında ilim ve tasavvuf alanında meydana gelen değişim ve hareketlilik, Kuzey Irak bölgesini de etkilemiştir. Horasan, Nişabur ve Bağdat Zühhd Mekteplerinin etkilediği bölgede, pek çok tarikat tasavvufi faaliyet yürütmüş ve toplumsal desteğe mazhar olmuşlardır. Şeyhülislam Ali Hakkârî, Şeyh Adî b. Müsafîr, Şeyh Kadîbü'l-Bân, Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî ve Şeyh İsa Berzencî gibi ilk dönem sûfilerinin başlattıkları irşad faaliyetleri, Seyyid Baba Resûl Berzencî, Şeyh Şemsüddin Ahlâtî, Şeyh Muhammed Nûdehî, Şeyh Ma'rûf Berzencî, Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî, Şeyh Nureddin Birifkanî ve Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî gibi tanınmış mutasavvıflar tarafından devam ettirilmiştir. Kâdiriyye, Adeviyye, Kübreviyye, Safeviyye, Nurbahşiyye, Halvetiyye ve Nakşibendiyye gibi tarikatların faaliyet yürüttüğü Kuzey Irak'ta, Bektâşiyye, Kâkaiyye ve Yezidiyye gibi heterodoks tasavvufi yapılar da yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Irak, Tasavvuf, Nurbahşiyye, Kâdiriyye, Nakşibendiyye

Abstract

Northern Iraq is a quietly rich region in terms of religious and cultural diversity. The social change that began with the advent of Islam in the region has been felt in every area of life. The change and mobility of science and mysticism in Islamic world influenced the northern Iraqi region. In the region that was affected by the Zuhd School of Horasan, Nishabur and Baghdad, many sects have carried out Sufistic activities and have honoured of social support.

Initiated by the early Sufis such as, Shaikh al-Islam Ali Hakkari, Sheikh Adi b. Musafir Sheikh Qadib al-Ban, Sheikh Abdulaziz Geylani and Sheikh Isa Barzanji, the activities were continued by the well-known Sufis, such as Sayyid Baba Resul Barzanji, Sheikh Shamsuddin Ahlâti, Sheikh Muhammad Nûdehî, Sheikh Ma'rûf Barzanji, Mawlana Khâlid Baghdadi and Sheikh Nureddin Birifkanî, Sheikh Abdurrahman Halis Talabani. In northern Iraq, where sects such as Qâdiriyya, Adaviyya, Kübraviyya, Safaviyya, Nurbakhshiyya, Khalwatiyya and Nakshbandiyya were in service, such heterodox mystical structures as Baktashiyya, Kakaiyya and Yezidiyya also take places in that region.

Key words: Northern Iraq, Mysticism, Nurbakhshiyya, Qadiriyya, Naqshbandiyya

Giriş

Kuzey Irak, coğrafik olarak Musul'un güneyinden Hamrin dağlarına kadar uzanan hattın kuzeyinde yer alan ve idarî olarak Musul ve Şehrezûr vilayetlerinin sınırlarıyla örtüşen bölgedir.¹ Kuzey Irak genel itibariyle Kürt, Türkmen ve Arap aşiretlerinin meskûn olduğu ve aşiret ilişkilerinin toplumsal yapıyı büyük oranda belirleyip etkilediği bir bölgedir. Bu yapısından dolayı bölge asırlarca nüfuzlu aileler tarafından emîrlik adı altında yönetilmiştir. Musul'un kuzeyinde Behdînan Emîrliği, Erbil ve çevresinde Soran Emîrliği ve Şehrezûr'da Baban Emîrliği XIX. Yüzyılın ilk yarısına kadar bölgenin yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.²

Miladî VII. Yüzyılın ilk yarısında İslam'la tanışan³ Kuzey Irak bölgesi, İslam kültür ve medeniyetinin erken dönemde kök saldıgı canlı ilim kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bununla beraber bölgede yaşayan çok sayıda gayr-ı Müslim'in de varlığı inkâr edilemez. Din, dil ve kültür olarak Ortadoğu'nun belki de en renkli bölgelerinden biri olan Kuzey Irak'ta, Yahudî, Hıristiyan, Sabîi ve Mecûsîlerin yanında, Ehl-i Hâk mensupları ve Yezidîlerin toplumsal hayattta ve kültürel alanda hatırı sayılır ağırlıkları bulunmaktadır.⁴

Müslümanların inşa ettikleri çok sayıda cami ve medrese Kuzey Irak'ta İslam kültürünün yayılmasına ve İslamî ilimlerin gelişmesine katkı sunmuştur. Diğer taraftan İslam dünyasında yaygınlaşan Zühhd mektepleri ve sonrasında yayılan tasavvufî hareketler, Kuzey Irak'ta da ilk günden itibaren zemin bulmuştur. Hatta tasavvufun kurumsal-

¹ Cemal Muhammed Dâvûd- Muhammed Cûde, *el-Arab ve'l-Ard fi'l-Irak*, Ürdün: eş-Şeriketü'l-Arabiyya Li't-Tiba'a ve'n-Neşr, 1979, s. 30; Sinan Marufoglu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul: Eren Yay., 1998, s.29-30.

² Abdülaziz Süleyman Nevvâr, *Târîhu'l-Irakî'l-hadis*, Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1968, s. 99-120.

³ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umm ve'l-Mulûk*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, II, 484; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh*, tahk. Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, II, 410-421.

⁴ Reşîd el-Hayyûn, *el-Edyân ve'l-mezâhib bi'l-Irak*, Germany: Menşûrâtu'l-Cemel, 2003, s. 445; Abdürrezzâk el-Hasaney, *el-Irak kadîmen ve hadisen*, Beyrut: er-Râfideyn Li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2013, s. 41-49.

laşma döneminde tekke ve zaviyelerin ilk açıldığı bölgelerden biri de Kuzey Irak'tır.

Bu makalemizde Kuzey Irak'ta ki tasavvufî hayatı genel hatlarıyla irdelemeye gayret edeceğiz. Bu bölgede faaliyet yürütmüş tarikatlar ile bu tarikatlara ait tekkeleri tanıttıktan sonra bölgede yetişmiş etkin sûfiler hakkında bilgi vereceğiz.

I. Kuzey Irak'ta İlk Tasavvufî Faaliyetler

Kuzey Irak, Horasan ve Nişabur Mektepleri ile Bağdat Mektebine mensup şahsiyetlerin, tasavvufî söylem ve uygulamaları için uygun bir zemin ve muhatap bulabildikleri münbit bir bölge olmuştur. Bu durum tasavvufun kurumsallaşma döneminde bölgede tekke açan sûfilerin faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Bu meyanda adından en çok bahsedilen sûfilerin başında Şeyhülislam Ali Hakkârî (ö. 486/1094) gelmektedir. Onun Kuzey Irak'ın Behdînan bölgesinde inşa ettiği *Dêreş Tekkesi*,⁵ henüz tekke kültürünün yaygınlaşmadığı bir dönemde tasavvufî faaliyet yürütülen bir kurum olarak önem arz etmektedir. *Dêreş Tekkesi* hakkında sonraki dönemlerde yazılan eserlerde bilgi bulunmamasından, Şeyhülislam Ali Hakkârî'den sonra tekkenin aktivitesini yitirdiği anlaşılmaktadır.

Şeyhülislam Ali Hakkârî'nin vefatından kısa bir süre sonra bu defa Şehrezûr'a bağlı Hevraman bölgesinde Pîr Şehriyar olarak tanınan Şeyh Mustafa Hevramanî bir tekke açmıştır. Kâdiriyye tarikatı mensubu olan Şeyh Mustafa Hevramanî'nin açtığı bu tekkenin Şehrezûr bölgesinde tasavvufî ilk kurumsal yapı olduğunu söyleyebiliriz. Şeyh Mustafa Hevramanî, bu tekkede irşad faaliyetleriyle halkı aydınlatmış ve çok sayıda halife yetiştirmiştir.⁶

Şehrezûr bölgesinde Hicrî VI. Yüzyılın ilk yarısında Şeyh Mustafa Hevramanî dışında irşad faaliyetleriyle uğraşan başka sûfilerin bulunup bulunmadığı hususunda kaynaklar ketum davranmışlardır. Buna mukabil aynı dönemde Musul'da tasavvufî hayat canlanmışır. Musul merkez ve çevresinde açılan tekkeler, zamanla büyük irfan mer-

⁵ Enver el-Mâyî, *el-Ekrâd fî Behdînân*, Duhok: Matbaatu Hâvâr, 2011, s. 136.

⁶ Abdülkerim Müderris, *Binemâleyé Zanyârân*, Tahran: Ânâ Yay., 1389, s. 296.

kezlerine dönüşmüşlerdir. Şeyh Adî b. Müsâfir (ö. 557/1162), Şeyh Kadîbu'l-Bân (ö. 573/1177) ve Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî (ö. 602/1206) gibi sûfilerin etrafında yüzlerce talebe toplanmıştır.

Şeyh Adî b. Müsâfir (ö. 557/1162)'in Musul'un kuzeyinde Laleş vadisinde kurduğu aynı isimli tekke, Musul ve çevresinden çok sayıda talebeyi barındıran önemli bir maneviyat merkezi haline gelmiştir. Şeyh Adî b. Müsâfir'in Laleş Tekkesi'nde ortaya koyduğu tasavvufî prensipler ve uygulamalar, Adeviyye tarikatının da temelini oluşturmuştur. Silsilesi Hz. Ömer (ra)'e dayanan Adevîlik, Sünnî bir tarikat olmasına rağmen sonradan meydana gelen değişim ve tahrifatla bu Sünnî kimliğinden uzaklaşmıştır. Şeyh Adî b. Müsâfir'in vefatından yarım asır bile geçmeden onun postuna oturan bazı haleflerinin İslam dininin temel esaslarına aykırı görüş ve uygulamalara rıza göstermeleri, Adeviyye tarikatının günümüzde Yezidîlik olarak bilinen heterodoks yapılanmaya dönüşmesine sebep olmuştur.⁷

Musul bölgesinde faaliyetleri görülen diğer bir sûfî de Şeyh Kadîbu'l-Bân (ö. 573/1177)'dir. Musul'un saygın ailelerinden birine mensup olan Şeyh Kadîbu'l-Bân, tasavvufî terbiyesini Bağdat'ta Şeyh Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1167)'den almıştır. Çeyrek asra yakın bir süre müridinin yanında hizmet eden Şeyh Kadîbu'l-Bân, Musul'a döndükten sonra bir tekke inşa etmiş ve orada irşad faaliyetlerini sürdürmüştür.⁸

Şeyh Kadîbu'l-Bân'ın vefatından yaklaşık on yıl sonra kayınbiraderi olan Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî (ö. 602/1206), Musul'a gelerek Sincar bölgesine yerleşmiştir. Sincar'a bağlı Cibal köyünde açtığı tekke, Kadiriyye tarikatının bu bölgedeki ikinci merkezi olmuştur. Kendisinden sonra çocukları bu görevi üstlenmiştir. Oğullarından Şeyh Muhammed Cibalî, Musul'daki tarikat silsilelerinin hemen hepsinde adı bulunan kişidir. Erken dönem tasavvufî hareketliliğin ardından takip eden asırlarda da Kuzey Irak'ta irşad faaliyetleri devam etmiştir. Zivkî nisbetini taşıyan Kadiriyye tarikatı mensupları

⁷ Abdulcebbar Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl*, Ankara: İlähiyât Yay., 2016, s. 216.

⁸ Muhammed Emin b. Hayrullah el-Ömerî, *Menheli'l-evliyâ ve meşrebu'l-asfiyâ min sâdâti'l-Mavsili'l-hadbâ*, tahk. Said ed-Divecî, Musul: Matbaatü'l-Cumhuriyye, 1968, II, 121.

Behdinan bölgesinde, Berzencî nisbetini taşıyan Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye ve Nurbahşiyye kolları mensupları ise daha çok Şehrezûr bölgesinde faaliyet göstermişlerdir.

Yukarıda adı geçen tanınmış sûfiler kadar olmasa da tasavvufî hayata katkı sunan başka Kuzey Iraklı mutasavvıflar da bulunmaktadır. Bunlar:⁹

1. Şeyh Ebu'l-Hasan b. İsmail b. Müslim el-Erbîlî (ö. 618/1221)
2. Şeyh Muhammed b. İbrahim el-Erbîlî (ö. 633/1235)
3. Şeyh Hasan b. Adî b. Ebi'l- Berekât (ö. 644/1246)
4. Şeyh Mecdüddîn Ahmed b. Ali el-Erbîlî (ö. 657/1258)
5. Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin b. Yûsuf el-Kûrânî el-Erbîlî(ö. 656/1258)
6. Emînüddîn Ali b. Osman b. Ali es-Sûfî el-Erbîlî (ö. 670/1271)
7. Şeyh İsmail el-Gôrânî (ö. 665/1266)
8. Şeyh Hasan el-Kürdî (ö. 700/1300)
9. Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdilkerim el-Gôrânî (ö. 768/1366)
10. Hızır b. Abdullah el-Kürdî (ö. 781/1379)

II. Tarikatların Yaygınlaşması ve Açılan Tekkeler

Kuzey Irak'ta düzenli tekke faaliyeti yürüten ilk sûfinin Şeyhülislam Ali Hakkârî olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber kurumsal faaliyetleri görülen tarikatlar sırasıyla Adeviyye, Kâdiriyye, Rifâiyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Safeviyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Bektâşiyye, Kâkaiyye ve Yezîdiyye'dir.

A. Adeviyye Tarikatı

Kuzey Irak'ta kurumsal faaliyet yürüten ilk tarikat Şeyh Adî b. Müsâfir'in kurduğu Adeviyye Tarikatı'dır. *Laleş Tekkesi*'ni merkez edinen Adeviyye tarikatının, Musul'un kuzeyinde yoğunlaşan faaliyetleri zamanla Irak, İran ve Anadolu'da tanınmışsa da çok fazla yaygınlaşmamıştır. Adeviyye tarikatı ağırlıklı olarak Kuzey Irak'ta etkili

⁹ Tarife Ahmed Osman el-Berzencî, *İshâmâtu ulemâi'l-Ekrâd fi binâi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010, s. 242-246

olmuştur. *Laleş Tekkesi* dışında başkaca büyük bir tekkenin açılmamış olması da bu görüşümüzü desteklemektedir. Ehl-i Sünnet düşüncesine bağlı olan bu tarikat, varlığını ancak yarım asır sürdürebilmiştir. Daha sonra tarikatın esasları değiştirilmiş ve Yezîdilik olarak bilinen tasavvufî yapıya dönüşmüştür.

B. Kâdiriyye Tarikatı

Kuzey Irak'ta kurumsallaşan ikinci tarikat, Kâdiriyye tarikatıdır. Bu tarikat günümüze kadar varlığını güçlü bir şekilde sürdürebilen iki büyük tarikattan biridir. Kâdiriyye tarikatı mensuplarından Şeyh Mustafa Hevramanî'nin Şehrezur'un güneydoğusundaki Hevraman bölgesinde kurduğu tekke, Kâdiriyye tarikatının bu bölgede düzenli faaliyet yürütme adına açılan ilk kurumsal yapısıdır. Aynı dönemde Şeyh Abdülkadir Geylânî'den hilafet alan Musullu damadı Şeyh Kadîbü'l-Bân'dan da bahsedilmektedir. Ne var ki, onun Şeyh Abdülkadir Geylânî'ye yirmi yıl hizmette bulunduğu ve ancak şeyhinin vefatından sonra Musul'a dönüp tekke faaliyetlerine başladığı bilinmektedir.¹⁰

Musul'da Şeyh Kadîbü'l-Bân'dan sonra Kadiriyye tarikatı adına yürütülen en büyük tasavvufî faaliyetin sahibi Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî'dir. Musul'un Eyyubîlerin eline geçtiği Hicri 580'li yıllarda Musul'un Sincar bölgesine yerleşen Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî, Cibal köyünde bir tekke açarak orayı Kadiriyye tarikatının küçük fakat etkin bir merkezi haline getirmiştir. Şeyh Ebûbekir Abdülaziz'in soyundan gelen bazı kişiler Behdînan bölgesine giderek Zivkan köyüne yerleşmişlerdir. Köyde açılan *Zivkan Tekkesi* özellikle XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Kadiriyye tarikatının Kuzey Irak'ta faaliyet yürüttüğü önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu tekke Pîr Mahmud ez-Zivkî (ö. 1020/1611) zamanında Behdînan emirlerinden büyük ilgi ve saygı görmüştür.¹¹

Sincar'ın Bağdat, Şam, Kahire gibi büyük ilim kültür ve ticaret

¹⁰ el-Ömerî, *Menhelü'l-evliyâ*, II, 118.

¹¹ İmâd Abdüsselam Raûf, *el-Mu'cemu't-târihî li İmâreti Behdînân*, Erbil: Matbaatu Hacı Haşim, 2011, s. 98.

merkezlerine uzaklığı sebebiyle Şeyh Ebûbekir Abdülaziz'in vefatından sonra bazı aile fertleri büyük ilim ve kültür merkezlerine göç ederek oralara yerleşmişlerdir.¹²

Kâdiriyye tarikatının Kuzey Irak'ta XVII. Yüzyıldan itibaren giderek artan bir oranda etkisini arttırdığı görülmektedir. Tarikatın bu duruma gelmesinde iki ana faktör rol oynamıştır. Birincisi bölge halkının tasavvuf alanındaki ihtiyaç ve taleplerini karşılayacak tasavvufî kurum ve şahsiyetlerin azlığıdır. Hayat boşluk kabul etmez. Bu boşluğu Kadiriyye tarikatı güçlü yapısıyla hemen doldurmuştur. İkincisi ise Kadiriyye tarikatını bölgede temsil eden Berzencî ailesinin karizmatik ve güçlü şahsiyetlere sahip olmalarıdır. Bu aileden Bağdat'a giderek Kâdiriyye tarikatına intisap eden Seyyid Ali Venderînî (ö. 1080/1669) tarikatın Kuzey Irak'a naklinde önemli bir görev ifa ederken, oğlu Seyyid Muhammed Nûdehî (ö. 1126/1714) Kibrît-i Ahmer lakabıyla meşhur olmuştur. Onun oğlu Seyyid İsmail Vulyânî (ö. 1158/1745) ise bölgedeki tarikat silsilesini genişleterek faaliyetlerini Kuzey Irak'ın Süleymaniye, Kerkük ve Erbil şehirlerinde teksif etmiştir.¹³ Aynı aileden Şeyh Marûf Berzencî (ö. 1254/1839) ve oğlu Kâke Şeyh Ahmed Berzencî (ö.1305/1887), XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılda Kâdiriyye tarikatının en nüfuzlu şahsiyetleri olarak isim ve faaliyetleri Irak'ın sınırlarını aşmıştır.

Şhrezûr bölgesinde tasavvufî faaliyetlerini daha çok Kerkük ve çevresine teksif eden Talabanî ailesinden de bahsetmek gerekir. Kâdiriyye tarikatının kolları içinde ismi zikredilen Hâlisiyye kolunun kurucusu Şeyh Abdurrahman Halid Talabanî (ö. 1275/1859) bu aileye mensuptur. Talabanî ailesi aynı isimli aşiretin de liderliğini yapmaktadır. Bu aşiret büyük Zengene aşiretinin bir koludur. Bu kol Kerkük, Karahasan, Tavuk, Kifri, Hanekin ve Köysancak şehirleriyle İran sınırında yaygındır. Şhrezûr bölgesinde yer alan yaklaşık yetmiş köyde meskûndurlar.¹⁴

Şeyh Mahmud Talabânî ile başlayan Kadiriyye tarikatı mensubi-

¹² Bu konuda detaylı bilgi için bk. Abdulcebbar Kavak, "Şeyh Ebûbekir Abdülaziz es-Sincârî ve Kadiriyye Tarikatının Kuzey Irak'ta Erken Dönem Faaliyetleri", *Akademik Bakış Uluslararası Sosyal Bilimler E-Dergisi*, sayı: 54, 2016, s. 155.

¹³ Müderris, *Binemâleyé Zanyârân*, s. 234-239.

¹⁴ Muhammed Ali Karadağı, *Huviyyetu Kerkûk*, Erbil: Dâru Ârâs, 2004, s. 126.

yeti, onun vefatından sonra oğlu Şeyh Ahmed Kerkükî'ye geçmiştir. Şeyh Ahmed Kerkükî, babasının temelini attığı tasavvufî faaliyetleri Kerkük merkezde düzenli ve kurumsal bir hale getirmiştir. Ondan sonra posta oturan Şeyh Abdurrahman Talabânî ise Kerkük merkezli faaliyetleri Kuzey Irak'ın Köysancak, Hanekin ve Kifri şehirlerine de yaymıştır. Anadolu'dan gelen bazı talebeleri yetiştirerek Urfa ve Sivas'ta kendi adını taşıyan Hâlisiyye kolunun yayılmasını hızlandırmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Irak'ın Behdinan bölgesinde etkili faaliyetleri olan bir diğer Kâdirî şeyhi de Şeyh Nureddin Birifkanî (ö. 1268/1851)'dir. Büyük atası Halvetî şeyhi Şemsüddin Ahlâtî (ö. 1085/1674)'nin günümüzde Duhok şehri sınırları içinde kalan Birifka köyünde açtığı tekkeyi, Kadiriyye tekkesine çeviren Birifkanî, yetiştirdiği halifeleri ile Musul ve İmadiye bölgelerinde etkili olmuştur. Bazı halifeleri ve talebelerinin Türkiye'de de faaliyet yürüttükleri bilinmektedir.¹⁵

C. Rifâiyye Tarikatı

Rifâiyye tarikatının kurucusu, Iraklı sûfilerden Şeyh Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182)'dir. Tarikat mensuplarının siyah taç takmaları, özel bir bayrak ve sancak taşımaları ve kesici ve delici aletlerle bedenleri üzerinde yaptıkları gösteriler ile ateşin üzerinde yürümeleri,¹⁶ Rifâiyye tarikatını diğerlerinden ayırmaktadır.

Rifâiyye tarikatının Kuzey Irak'taki faaliyetleri daha çok Musul bölgesinde yoğunlaşmıştır.¹⁷ Musul'da faaliyet gösterdikleri bilinen Rifâiyye şeyhleri arasında Ahmed b. Ebi'l-Hasan er-Rifâî, Şeyh Muhammed el-Mağribî, Şeyh İbrahim el-Meczûb el-Hadîsî (ö. 1145/1733), Şeyh Hacı Yunus b. Siyale (ö. 1160/1747), Şeyh Ahmed el-Kuvaz, Şeyh Receb b. Nadirilabd (ö. 1170/1756), Şeyh İbra-

¹⁵ Seyyid Mahmut Birifkani, *Birifkan Seyidleri*, Ankara: Poyraz Ofset, 2011, s. 195-196.

¹⁶ Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, İstanbul: Kitabevi Yay., 2011, I, 239.

¹⁷ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 114.

him el-Meczûb el-Hadîsî (ö. 1145/1733), Şeyh Ahmed el-Hadîsî (ö. 1175/1762) yer almaktadır.¹⁸

Musul, Behdînân ve Şemdînan(Şemdinli) bölgelerinde Kâdirî şeyhleri aktif bir şekilde irşad faaliyeti yürütmüşlerdir. Hem yerel yöneticiler hem de halk nezdinde saygın bir konuma sahip olan bu Kâdirî şeyhleri sebebiyle, Rifâiyye tarikatının bölgede pek fazla varlık gösteremediği anlaşılmaktadır.

D. Sühreverdiyye Tarikatı

Şeyh Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234)'nin kurduğu Sühreverdiyye tarikatı, önce Bağdat'ta kurumsal yapısını güçlendirmiş ardından Irak'ın diğer şehirlerinde teşkilatlanmaya başlamıştır.

Sühreverdiyye tarikatının Kuzey Irak'taki faaliyetleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bilinen başlıca malumat Iraklı tarihçi Abbas Azzâvî'nin *Aşâiru'l-Irak* adlı eserinde aktardıklarıdır. Azzâvî, Kuzey Irak'ta Bâlek ve Gelâle nahiyelerinde meskûn aşiretler arasında Sühreverdiyye'nin yayıldığından bahseder ve iki Sühreverdî şeyhinin adını verir. Bunlar Şeyh Muhammed Bâlekî es-Sühreverdî ile onun yetiştirdiği talebesi Molla Şeref Bâlekî'dir.¹⁹

Kuzey Irak'ta XVII. yüzyıldan itibaren Kâdiriyye tarikatının giderek aratan faaliyetleri ile XIX. yüzyılda Nakşibendiyye tarikatının toplumsal hayata hızlı ve güçlü bir şekilde dâhil olması, diğer pek çok tarikat gibi Sühreverdiyye tarikatının da faaliyet alanını daraltmıştır.

E. Kübreviyye Tarikatı

Kuzey Irak'ta faaliyetleri görülen bir diğer tarikat Kübreviyye tarikatıdır. Bu tarikatın kurucusu, Necmeddin Kübrâ adıyla tanınan Ahmed b. Ömer el-Hayûkî (ö. 618/1221)'dir. Kübreviyye tarikatının kolları arasında sayılan Berzenciyye ve Nurbahşiyye,²⁰ Kuzey Irak'ın Şehrezûr bölgesinde yayılmıştır. Şehrezûr'un saygın Seyyid ailelerin-

¹⁸ el-Ömerî, *Menhelü'l-evliyâ*, II, 182-197.

¹⁹ Abbas Azzâvî, *Aşâiru'l-Irak*, Beyrut: Mektebetü'l-Hadârât, t.s., II, 297.

²⁰ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 341.

den Berzenciler, Kübreviyye tarikatının yukarıda bahsedilen iki kolunu Kuzey Irak'ta temsil eden kişilerdir.

Berzencilerin tarikat neşrinde kullandıkları ilk ve en büyük merkezleri Berzence köyündeki tekkeleridir. İrşad faaliyetlerinde adı geçen aile mensupları arasında Seyyid İsa Berzencî (ö. 754/1353), Seyyid Abdülkerim Berzencî, Seyyid İbrahim Kâbil Berzencî (ö. 823/1421) ve Seyyid Baba Resûl Berzencî (ö. 1052/1640) en etkin olanlardır.²¹

F. Safeviyye Tarikatı

Şeyh Safiyüddin el-Erdebîlî (ö. 735/1334)'nin kurduğu Safeviyye tarikatı, İran'da siyasî ve toplumsal etkileriyle öne çıkan tarikatlardandır. Sühreverdiyye tarikatı şeyhlerinden İbrahim Zahid Gilânî (ö. 700/1301)'nin vefatından sonra Zâhidiyye olarak adlandırılan kolu iki şubeye ayrılmıştır. Bu şubelerden biri halifelere mensup olan Şeyh Safiyüddin el-Erdebîlî'ye nispet edilen Safeviyye tarikatıdır. Diğeri ise Halvetiyye'dir.²²

Safeviyye tarikatının Kuzey Irak'taki faaliyetleri iki kategoriye ayrılmıştır. Birincisi tarikatın İran'da devletleşme döneminde Sünnî kimliğinden vazgeçerek Şiîliği benimsemesi üzerine ayrılan tarikat mensuplarından Kuzey Irak'a göç edenlerin faaliyetleridir. İkincisi ise Şah İsmail Safeviyyesini benimseyen tarikat mensuplarının Kuzey Irak'ta Babaiyye tarikatı adı altında yürüttükleri faaliyetlerdir.²³

Kuzey Irak'a göç ettikten sonra Safeviyye tarikatını Sünnî kimliğiyle aynen devam ettiren tarikat mensupları, Irak genelinde Haydarî ailesi yahut Haydarîler olarak tanınmıştır.²⁴ Ağırıklı olarak Erbil'de başlayan tasavvufî faaliyetler zamanla bazı aile mensupları tarafından Bağdat'a taşınmıştır. Erbil'de açılan *Maveran Medresesi* Kuzey Irak'taki en büyük medreseler arasına girerken, burası aynı zamanda Safeviyye şeyhlerinin irşad merkezleri olma özelliğini de haiz olmuştur. Muhammed b. Haydar Pîrüddin, Haydar b. Muhammed el-Harîrî, Ahmed b.

²¹ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 122.

²² Sâdık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı 'Alîyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338, III, 18.

²³ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 128-129.

²⁴ İbrahim Fasîh Haydarî, *'Umvânü'l-meccâ fi beyâni ahvâli Bağdat ve'l-Basra ve Necd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2010, s. 96-103.

Haydar el-Harîrî el-Mâverânî, İkinci Haydar b. Ahmed el-Mâverânî Safeviyye tarikatını Kuzey Irak'ta temsil eden şeyhlerdir.²⁵

Kuzey Irak'ta yaşayan Safeviyye tarikatı mensupları ve bunlara liderlik eden Haydarî ailesi, tasavvufî yönlerinden daha çok ilmî hizmetleriyle tanınmışlardır.

G. Halvetiyye Tarikatı

Halvetiyye tarikatının kuruluş sürecinde iki sûfînin adı geçmektedir. Bunlar Kerimüddin Ahi Muhammed b. Nur el-Halvetî (ö. 751/1350) ile Sirâcüddin Ömer el-Halvetî (ö. 800/1397)'dir.²⁶ XVI. Yüzyılda İslam dünyasının pek çok yerinde yayılmayı başaran Halvetiyye tarikatının Kuzey Irak'a girişi XVI. Yüzyılın sonlarına rastlar. Tarikatın hem Şehrezûr hem de Musul'un kuzeyinde Behdinan bölgesinde aktif oldukları bilinmektedir.

Halvetîliği Şehrezûr'da ilk temsil eden şahsiyet Seyyid Abdüsseyyid b. İsa el-Ahdab el-Berzencî (ö. 946/1540)'dir. Fakat Abdüsseyyid el-Berzencî'den sonra yerine geçen oğlu Seyyid Kalender el-Berzencî (ö. 951/1545) Halvetî şeyhi olarak değil Kadirî şeyhi olarak tanınmıştır.²⁷ Ayrıca Abdüsseyyid el-Berzencî'nin Halvetî Tekkesi açıp açmadığı hususunda da bilgi bulunmamaktadır.

Behdinan bölgesine gelince burada Halvetiyye tarikatını temsil eden kişi Şeyh Şemsüddin el-Kusayrî'dir. Akre şehrinin Şûş köyüne yerleştiğinden eş-Şûşî nispetiyle de anılmıştır. Şeyh Şemsüddin el-Kusayrî'nin babası Şeyh Ahmed el-Kusayrî 968/1560 senesinde Antakya'da vefat etmiştir. Şeyh Şemsüddin Şûş köyünde açtığı tekede hem Kuzey Irak'tan hem de İran'dan gelen talebelere ders vermiş ve onların tasavvufî eğitimi ile ilgilenmiştir. Yetiştirdiği talebeleri arasında İran'ın Erdelan bölgesinden gelen Abdulgafûr b. Şemsüddin el-Merdôhî (ö. 1026/1617) de bulunmaktadır. Onun vefatından sonra Şûş Tekkesi'ne gelen Şehrezurlu Seyyid Baba Resul el-Berzencî (ö. 1056/1647) ise Şeyh Şemsüddin el-Kusayrî'nin oğlu Şeyh İzzeddin eş-

²⁵ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 132-135.

²⁶ Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*, III, 19-20.

²⁷ Müderris, *Binemâleye Zanyârân*, s. 216.

Şûşî'ye intisap etmiştir.²⁸ Daha önce Şehrezûr'da Halvetî şeyhi olarak görev yapan Seyyid Abdüsseyyid b. İsa el-Ahdab el-Berzencî'nin Şûş Tekkesi ile bağlantısı tespit edilememiştir. Ayrıca ondan yaklaşık bir asır sonra Şûş Tekkesi'nden Halvetî kimliğine sahip olarak Şehrezûr'a dönem Seyyid Baba Resûl el-Berzencî ile aralarında akrabalık bağı dışında bir bağlantı bulunup bulunmadığı hususu da belli değildir.

Kuzey Irak'ta Halvetîliğin neşri hususunda önemli hizmetleri olan bir diğer kişi de Şeyh Şemsüddin Ahlâtî (ö. 1085/1674)'dir. Nispetinden de anlaşılacağı üzere Ahlat şehrinden Kuzey Irak'a göç etmiş ve İmadiye bölgesine yerleşmiştir. Birifka köyüne açtığı tekke Halvetîliğin Kuzey Irak'taki en büyük kurumsal faaliyetini yürüten merkezlerinin başında yer almıştır. *Birifka Tekkesi*'nde başlayan faaliyetlerle Halvetîlik, Şeyh Şemsüddin Ahlâtî'den sonra yerine geçen aile fertleri tarafından Musul ve Suriye'ye yayılmıştır.

H. Nakşibendiyye Tarikatı

Nakşibendiyye tarikatı, Muhammed Bahaüddin Nakşibend (ö. 791/1389) adlı Buharalı ünlü sûfîye nispet edilir. Tarikatın en önemli özelliklerinden biri hâfî zikri esas almalarıdır. Nakşibendiyye tarikatı XIV. yüzyılın sonlarından itibaren önce Türkler arasında yayılmış ardından İslam dünyasının pek çok yerinde faaliyet göstererek günümüze kadar gelebilmiştir. Nakşibendiyye tarikatı Muhammed Bahaüddin Nakşibend'den sonraki dönemlerde tarikatın neşrini yüklenen mensuplarından Hâce Ubeydullah-ı Ahrâr (ö. 895/1490), İmam-ı Rabbânî Şeyh Ahmed Sirhindî (ö. 1034/1624), Şah Abdullah Dihlevî (ö. 1240/1824) ve Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1827) ile Asya kıtasının doğusunda ve batısında yayılma imkânı bulmuştur.

Nakşibendiyye tarikatının Kuzey Irak'ta tanınması XVII. yüzyılda yaşamış iki mutasavvıf sayesinde olmuştur. Bunlardan biri Diyarbakır'da *Azizan Tekkesi*'ni kuran ve etkisi İran Azerbaycanından Musula kadar yayılan Şeyh Mahmud Urmevî (ö. 1048/1638)'dir. Diğeri ise İran'ın kuzeybatısında yaşayan Sünnî halk arasında sözü ge-

²⁸ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 139-140.

çen Şeyh Şihâbüddin eş-Şâzilî (ö. 1072/1661)'dir.²⁹ Her iki Nakşibendî şeyhinin de hem Şehrezûr hem de Musul bölgesinde mürid ve halifeleri bulunmaktaydı. Bununla beraber Nakşibendiyye tarikatının XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kuzey Irak'ta yaygın olan Kâdiriyye tarikatı kadar etkili oldukları söylenemez.

Nakşibendiyye tarikatının Kuzey Irak toplumunda kendisini kabul ettirdiği dönem ise XIX. yüzyıldır. Şehrezûrlu Mevlânâ Hâlid'in Hindistan'da Müceddî şeyhi Şah Abdullah Dihlevî'den aldığı irşad izni ile Kuzey Irak'ta başlattığı tasavvufî hareket, asırlardır Kuzey Irak'ta etkili olan Kadiriyye tarikatını geride bırakarak geniş bir toplumsal kabule sahip olmuştur. İlmiye ve sûfiyye sınıflarına mensup pek çok şahsiyetin Mevlânâ Hâlid'e intisabı, bu zevâtın mensup olduğu aşiretler arasında da Nakşibendîliğin yayılmasını hızlandırmıştır. Böylece çeyrek asır içinde Kuzey Irak'ta Nakşibendîliğin ulaşmadığı şehir ve tanınmadığı bir nahiye kalmamıştır.

Süleymaniye, Kerkük, Erbil, Köysancak, İmadiye bölgelerinde çok sayıda Nakşibendî tekkesi açılmıştır. Süleymaniye mutasarrıfı ve Baban Emîri Mahmud Paşa'nın Süleymaniye şehir merkezinde inşa ettiği *Hâneka-yı Mevlânâ Hâlid*, *Biyâre Tekkesi*, *Tavîle Tekkesi*, Erbil *Mevlânâ Hâlid Hânekası*, Kerkük'te *Şeyh Ahmed Hânekası*, İmadiye *Nakşibendî Tekkesi* bunlardan sadece birkaçıdır.³⁰

Kuzey Iraklı Nakşibendî şeyhleri arasında en çok tanınanlardan birkaçının adını zikrelelim.

1. Şeyh Mahmud Sahib (ö. 1283/1866) (Mevlânâ Hâlid'in kardeşi)
2. Şeyh Yahya Mizûrî (ö. 1252/1836)
3. Şeyh Osman Sirâcüddin Tavîlî (ö. 1283/1866)
3. Şeyh Abdullah Herâtî (ö. 1245/1830)
4. Şeyh Hidâyetullah Erbilî (ö. 1250/1834)
5. Şeyh Abdülfettah Akrî (ö. 1281/1865)
6. Şeyh Ahmed Hatîb Erbilî (ö. 1250/1834)
7. Seyyid Abdülkadir Berzencî
8. Molla Abdülgafûr Kerkükî

²⁹ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 150-155.

³⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik*, İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2016, s. 350-363.

9. Şeyh Ahmed Kolek Surçî (ö. 1269/1853)
10. Muhammed Meczûb İmâdî
11. Şeyh İsa Bendenîcî
12. Şeyh Ömer Karadağî (ö. 1250/1834)

I. Mevleviyye Tarikatı

Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî (ö. 672/1273)'ye nispet edilen Mevleviyye Tarikatı, Anadolu'da Konya şehrini merkez edinmiş ve daha sonra İslam dünyasındaki büyük ilim kültür merkezlerinde yayılmıştır.

İrak'ta *Bağdat Mevlevîhânesi* ve bu dergâhta görev yapan Mevlevî şeyhlerinden Ahmed Cunûnî Dede ile Ahmed Niyazî Dede'den bahsedilir.³¹ Mevleviyye tarikatının Kuzey Irak'taki faaliyetleri hakkındaki bilgimiz ise yok denecek kadar azdır. Bu hususta bildiğimiz Kerkük'te Mevlevîlere ait *Hacı Haydar Tekkesi*³² adıyla bir dergâhın bulunduğudur.

İ. Bektâşiyye Tarikatı

Bektâşiyye tarikatı, Horasan Mektebine mensup bir sûfî olan Hacı Bektaş-ı Veli (ö.739/1338)'ye nispet edilir. Bu tarikat Osmanlı Devleti'nin desteklediği tek heterodoks tarikat olup, Yeniçeri Ocağının manevî eğitim işini üstlenmiştir.³³ Hacı Bektaş-ı Veli'nin kurduğu Bektâşîliğin kurumsallaşması ise Balım Sultan döneminde gerçekleşmiştir.³⁴

Bektâşiyye tarikatının Kuzey Irak'taki varlığına gelince, bu tarikat kurumsal olarak Osmanlı Devletinin Irak'ta egemen olduğu XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgede faaliyete başlamıştır. Fakat Bektâşîliğin sembol ve ritüelleri, ağırlıklı olarak Kürtlerden oluşan

³¹ Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul: Vefa Yay., 2007, s. 324.

³² Necdet Yaşar Bayatlı, "Kerkük-Dakuk'da Bir Bektâşî Tekkesi: Dede Cafer Tekkesi ve Ritüelleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 47, 2008, s. 139.

³³ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektâşîlik", *DİA*, V, 373; Osman Eğri, *Bektâşîlikte Tasavvufî Eğitim*, İstanbul: Horasan Yay., 2003, s. 61.

³⁴ Belkis Temren, *Bektâşîliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1995, s. 85-91.

ve Kâkaîler olarak bilinen Ehl-i Hâk mensupları arasında en az iki asır öncesinden yaygınlaşmıştır. Anadolu'daki Bektâşîlerle organik bir bağı bulunmamasına rağmen Kâkaîlerle aralarındaki bu benzerlik doğrusu dikkat çekicidir.

Musul'da yaşayan Şebekler ile Kerkük'ün Dakûk ilçesinde mensupları bulunan Berzenciyye tarikatı ise, Bektâşiyye tarikatının Kuzey Irak'taki temsilcileridir.³⁵ Şebeklerin Anadolu'da gerçekleşen Kızılbaş isyanından sonra Kuzey Irak'a sığınan ve oraya yerleşen Türkmen kabileleri olduklarına inanılır.³⁶ Şebeklerin büyük bir kısmı günlük yaşamlarında resmi ortamların dışında Türkçeyi konuşmaktadırlar. Ayrıca Şebekler arasında yaygın olan *Mevlid*'in de birden çok bahri Türkçe olarak yazılmıştır.³⁷

Kuzey Irak'ta Bektâşî dedeleri içinde Baba Gurgur, Şeyh Hasan Berzencî ve Dede Cafer'in isimleri öne çıkmaktadır. Dâkûk Aşağı Tekke, Cafer Dede Tekkesi, Derviş Abbas Tekkesi, Dede Galip Tekkesi, Hünkâr Tekkesi, Dede Merdân Tekkesi ise bilinen Bektâşî tekkeleridir.³⁸

J. Kâkaîlik

Kuzey Irak'taki en yaygın heterodoks dinî-tasavvufî gruplardan biri Kâkaîlerdir. Kâkaîler, Yâresân veya Ehl-i Hâk olarak bilinen inancın Kuzey Irak'taki mensuplarıdır. Hicri II. Yüzyılda Behlül Mâhî (ö. 219/835) ve etrafındaki müritlerinin Zerdüştlük başta olmak üzere İran'ın manevi birikimi ve İslam sonrası meydana gelen dinî fikir ve hareketlerden istifade ederek şekillendirdikleri Ehl-i Hak inancında, en çok dikkat çeken hususların başında Tanrının yedi bedende hulûl ettiği düşüncesi yer almaktadır.³⁹ Allah'ı bir nur olarak gören

³⁵ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 175.

³⁶ Ahmet Taşgın, *Irak'ta Mezhep Çatışmaları Arasında Aleviler ve Bektâşîler*, İstanbul: Önsöz Yay., 2012, s. 37-38.

³⁷ Abbas Hacân, *Mewlûdnâme-yê Pêxember be Zaravayê Şebek*, haz. Herdevîl Kâkeyî, Duhok: Enstituyê Kelepûrê Kurd, 2011, s. 97-102.

³⁸ Necdet Yaşar Bayatlı, "Kerkük-Dakuk'da Bir Bektâşî Tekkesi: Dede Câfer Tekkesi Ve Ritüelleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 47, 2008, s. 143.

³⁹ Siddîk Safizâde, *Dânişname-i Namâverân-ı Yaresan*, Tahran: İntişârât-ı Hîremend, 1376, s. 14; Muhammed Rauf Tavakkulî, *Târih-i Tasavvuf der Kurdistân*, Tahran: İntişârât-ı Tevekkulî, 1381, s. 27.

ve Kur'an'ı Kerim'i Hz. Muahammed (sav)'in nazmettiğine ve Hz. Osman'ın cemettiğine inanan Ehl-i Hâk mensupları, Hz. Muhammed (sav)'i Hz. Ali (ra)'nin yanında yetiştirmiş fakat onun öğrettiklerinin zahirini aşmamış bir kişi olarak görmektedirler.⁴⁰

Ehl-i Hak inancının Kuzey Irak'ta ortaya çıkışı Berzencî ailesinden Seyyid İsa Berzencî'nin oğlu Seyyid İshak Berzencî ile gerçekleşmiştir. Seyyid İshak, İran ve Irak'ta zayıflayan Ehl-i Hâk inancını ihyâ etmiş ve çoğunlukla birbirinden habersiz Ehl-i Hâk mensuplarını bir araya getirip güçlü bir toplumsal yapı oluşturmuştur.⁴¹

Ehl-i Hak mensupları için Kürtçe'de kardeş anlamına gelen "Kâke" kelimesinin niçin kullanıldığı hususunda ise şöyle bir hadise anlatılır. "Bir gün Berzence köyünde inşa edilen caminin tavanına destek için bir direk koymak istenir. Ancak bu iş için hazırlanan direk tavana kısa gelir. Bunun üzerine Sultan Sahak: "Kâke (kardeşim) çek der" ve gösterdiği kerametle direk ellerinde uzayıverir. Bu hadiseden sonra Sultan Sahak'ın dervişlerine Kâkaî ifadesi kullanılmıştır."⁴²

Kuzey Irak'ta Musul, Kerkük, Erbil, Mendeli ve Hanekin şehirlerinde yaşayan Kâkaîler, Seyyid İshak Berzencî (Sultan Sahak) ve onun soyundan gelen seyyidler tarafından yönetilirler.⁴³

K. Yezidîlik

Tek tanrı inancına sahip olan Yezidîler, tanrının bazı görevlerini meleklerle devrettiğine inanırlar. Bu meleklerin en büyüğü *Melek-i Tavûs*'tur. Adeviyye tarikatının kurucusu Şeyh Adî b. Müsâfir'i de kutsal ve saygın bir şahsiyet olarak görürler. Tenasüh inancı Yezidîlikte önemli yer tutar. Onlara göre biri kötü varlıklara hulûl eden şerli ruh, diğeri ise kâinattaki gizemi keşfetmek amacıyla boşlukta uçan iyi ruh olmak üzere iki çeşit ruh vardır.⁴⁴

⁴⁰ Abbas Azzâvî, *el-Kâkaiyye fi't-târîh*, Bağdat: Şeriketü't-Ticâre ve't-Tibâ'a'l-Mahdûda, 1949, s. 56-61.

⁴¹ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, s. 197-198.

⁴² Tavakkulî, *Târîh-i Tasavvuf*, s. 34.

⁴³ Azzâvî, *el-Kâkaiyye fi't-târîh*, s. 7.

⁴⁴ Roger Lescot, *Yezidîler*, trc. Ayşe Meral, İstanbul: Avesta Yayınları, 2009, s. 41; Con S. Kîst, *Târîhu'l-Yezîdiyye*, trc. İmad Cemîl Mizûrî, Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyya li'l-Mevsûât, 2006, s. 48.

Mushaf-ı Reş (Kara Mushaf) ve *Kitâbu'l-Cilve* Yezidîlerin iki kutsal kitabıdır. *Kitâbu'l-Cilve*'yi Şeyh Adî b. Müsâfir'in yazdığı, *Mushaf-ı Reş*'in ise Şeyh Adî'den iki asır sonra kaleme alındığı kaydedilir.⁴⁵

Osmanlı döneminde Anadolu'da hatırı sayılır bir nüfusa sahip olan Yezidîler, günümüzde Gürcistan, Ermenistan, İran, Irak ve çok az sayıda Avrupa'da yaşamaktadırlar. Yezidî nüfusunun büyük çoğunluğu Kuzey Irak'ta Musul ve Duhok şehirlerinde yaşamaktadır. Bu oran Musul'da % 88, Duhok'ta % 9,5'tur.⁴⁶

III. Tarikatların Yaygınlaşmasında Nüfuzlu Ailelerin Rolü

Kuzey Irak bölgesi dinî çeşitliliğin yanında toplumsal yapı olarak çok sayıda aşiretin yer aldığı heterojen bir görünüm arz etmektedir. Bu toplumsal yapı pek çok bölgede aristokrat ailelerin ve yerel liderlerin çıkışına zemin hazırlamıştır. Zamanla toplumsal ve siyasî nüfuz sahibi olan bu aileler, sosyal hadiselerde olduğu kadar dinî ve tasavvufî meselelerde de belirleyici olmuşlardır. Nüfuzlu ailelere mensup karizmatik dinî şahsiyetlerin sahip oldukları dinî ve tasavvufî kimlikler, aşiret bireyleri tarafından da benimsenmiştir.

Kuzey Irak'taki dinî hayatın gelişmesinde, ilmî faaliyetlerin yürütülmesi ve tedrisatın devam ettirilmesinde, tekke ve zaviyelerde irşad faaliyetlerinin deruhte edilmesinde nüfuz sahibi ailelerin büyük payı bulunmaktadır. Bu ailelerin sayısı oldukça fazladır. Fakat bazıları çok geniş bir toplumsal desteğe ve şöhrete sahip olmuştur. Geylânî, Berzencî, Haydarî, Birifkanî, Talabânî ve Barzanî aileleri, bunlar içinde en nüfuzlu olanlarıdır.

A. Geylânî Ailesi

Geylânî ailesinin Kuzey Irak'taki geçmişi Miladî XII. Yüzyılın son çeyreğine kadar uzamaktadır. Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin irşad vazifesi verdiği oğullarından Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî, Musul'un

⁴⁵ Abbas Azzâvî *Târihu'l-Yezîdiyye*, Bağdat: Matbaatu Bağdat, 1935, s. 188; Halef Cerad, *el-Yezîdiyye ve'l-Yezîdiyyûn*, Lazkiye: Dâru'l-Hivar, 1995, s. 37.

⁴⁶ Hayyûn, *el-Edyân ve'l-mezâhib*, s. 450.

Eyyûbî hanedanının eline geçmesiyle beraber o bölgeye yerleşmiştir. O dönem Sünnî halkın yoğun olarak yaşadığı Sincar bölgesinde *Cibal Tekkesi*'ni açarak hizmete başlamıştır. Şeyh Ebûbekir Abdülaziz, Kuzey Irak'ta Geylânî ailesinin ilk temsilcisi ve civar ülkelerde yaşayan ve Geylânî nispetini taşıyan ailelerin de atası sayılır. Şeyh Ebûbekir Abdülaziz'in eniştesi olan ve Musul'da saygın bir yer edinen Şeyh Kadîbu'l-Bân'ın desteğiyle Sincar'da yaşayan Geylânî ailesinin bazı fertlerinin Musul merkeze yerleştiklerini tahmin ediyoruz.

Şeyh Ebûbekir Abdülaziz'in torunlarından Şeyh Abdullah Zivkî adlı sûfinin *Zivkan Tekkesi*'nde irşad faaliyeti yürütmesi ve bu tekkenin Behdînan Emîrleri tarafından himaye edilmesi, Geylânî ailesinin bölgedeki yerel yöneticiler nezdinde saygı gördüklerini göstermektedir. Diğer taraftan İran'ın Urmiye şehri ve Anadolu'da Hakkâri bölgesinde etkili olan Şemdînî ailesinin de Behdînan Emîr ailesiyle akrabalık bağının bulunduğu aralarındaki ilişkilerden anlaşılmaktadır. Bu durumda Geylânî ailesi sadece Musul ve İmadiye bölgelerinde tasavvufî faaliyet yürütmekle kalmamış, İran, Suriye ve Anadolu'da yaşayan Sünnî Kürtler ve Azeriler arasında da saygın bir yer edinmiştir.

Musul bölgesinin hem yerel yöneticilerin sık sık değişmesi hem de bu bölgede yaşayan ve azımsanmayacak bir nüfusa sahip olan Yezidîlerin sebep oldukları toplumsal hadiseler, toplu zorunlu göçleri beraberinde getirmiştir. Sincarı tasavvufî faaliyetlerine merkez edinen Geylânî ailesi de bu hadiselerden ve zorunlu göçlerden nasibini almıştır. Bu nedenle bazı aile fertleri İran, Anadolu ve Suriye taraflarına giderek irşad faaliyetlerine orada devam etmişlerdir.

B. Berzencî Ailesi

Berzencî ailesi Kuzey Irak'ın tasavvufî hayatında etkili olmuş en köklü ailelerden biridir. Yaklaşık yedi asırdan beri bölgenin ilim, kültür ve siyâsî hayatına damgasını vurmuş olan Berzencîler, Şehrezûr bölgesinde tasavvufun kurumsallaşmasında önemli rol oynamışlardır. Berzencî ailesinin Kuzey Irak'ta bu denli etkili olmalarında, Hz. Peygamber (sav)'in Ehl-i Beyt'inden olmaları sebebiyle duyulan saygının

rolü büyüktür. Diğer yandan aile mensuplarının açtıkları çok sayıda medrese ve tekkede yetiştirdikleri yüzlerce talebe ile bölgenin entelektüel hayatına yaptıkları katkının da etkisi az değildir.

Berzencî ailesinin sahip olduğu bu saygınlık ve nüfuzları sebebiyle bölgede faaliyet gösteren pek çok tarikat ve dinî kurumun en üst temsilcileri olmuşlardır. Bu nedenledir ki, Berzencî seyyidleri, Kâdiriyye, Kübreviyye, Halvetiyye ve Nakşibendiyye gibi Sünnî tarikatların yanında Nurbahşiyye ve Babaiyye gibi Safevî taraftarı Şîî kültürü yayan tarikatların ve Bektâşî öğretilerini sürdüren Berzenciyye ve Ehl-i Hâk inancının devamı olan Kâkaiyye gibi heterodoks tarikatların da kurucusu yahut temsilcileri olmuşlardır.

C. Haydarî Ailesi

Haydarî ailesine adını veren kişi, Şeyh Haydar Pîrüddin Erdebîlî'dir. Bu zât, Şeyh Sadreddin Erdebîlî kanalıyla İran'daki Safevî ailesiyle birleşir. İran'da Şah İsmail Safevî'nin devlet yönetimini eline geçirmek için başlattığı Sünnî toplumu Şîîleştirme projesine kendi aile ve akrabalarından karşı çıkanlar Anadolu ve Irak tarafına göç etmek zorunda kalmışlardır. Irak'a göç eden ve başında Şeyh Haydar Pîrüddin'in oğlu Şeyh Muhammed Safevî'nin bulunduğu grup Kuzey Irak'a gelerek Erbil'e yerleşmişlerdir.⁴⁷

İran'ın Sünnîlere yönelik Şîîleştirme politikalarından rahatsız olan Osmanlı tebaası uzun süre İran'daki Safevî hanedanı ve tasavvufî faaliyetlerine tepkili olmuşlardır. Bu durum Safevîlerle akrabalık dışında bir bağları olmayan ve Sünnî kimliklerine sıkı sıkıya bağlı Haydarî şeyhlerini Safeviyye tarikatının neşri konusunda zora sokmuş ve kendilerini daha çok ilmî faaliyetlere vermişlerdir. Bu nedenledir ki Haydarî şeyhleri Erbil ve Bağdat'ta yürüttükleri ilmî faaliyetler ve telif ettikleri eserlerle gündemde kalmışlardır. Bu faaliyetlerinde gösterdikleri başarı sebebiyle Osmanlı devleti tarafından da taltif edilmişlerdir.⁴⁸

⁴⁷ Müderris, *Binemâleye Zanyârân*, s. 169.

⁴⁸ Haydarî, *'Uwânü'l-mecd*, s. 74.

D. Birifkanî Ailesi

Aile şecereleri Hz. Hüseyin (ra)'e dayanan Birifkanî ailesinin kökeni, İran'ın Hemedan bölgesinde "el-Muvahhidü'l-Horasanî" lakabıyla ün salan Seyyid Ali Hemedânî (ö. 685/1286)'ye dayanır. Sühreverdiyye tarikatının aktif şeyhlerinden olan Hemedânî, Lur Baba lakabıyla İran'da tanınan oğlu Seyyid Ahmed'i Ahlat şehrine irşad göreviyle göndermiştir. Ahlat'ta birkaç asır Sühreverdiyye tarikatını yayan Seyyid Ahmed ve onun yolundan giden oğulları ve torunlarından bir kısmı Hakkarî üzerinden Kuzey Irak'a göç etmiş ve Birifka köyüne yerleşmişlerdir. Birifka köyüne yerleşen ailenin başında Şeyh Şemsüddin Ahlatî (ö. 1085/1674) adında Halvetî şeyhi bulunmaktadır. Şeyh Şemsüddin Ahlatî, yerleştikleri bu köye büyük bir tekke yaptırmış ve irşad faaliyetlerine başlamıştır.⁴⁹ Bu faaliyetler sebebiyle İmadiye bölgesinde tanınan aile yaşadıkları köye nispetle Birifkanî ailesi olarak anılmıştır.

Birifkanî ailesinin Halvetiyye tarikatına mensubiyeti, Şeyh Şemsüddin Ahlatî'den sonra yaklaşık bir buçuk asır devam etmiştir. Aynı aileden Şeyh Nûreddin Birifkanî'nin Musul'da yaşayan Kâdirî şeyhlerinden Mahmud b. Abdilcelil el-Hıdırî el-Mavsilî (ö.1253/1837)'den el alması⁵⁰ ailenin tasavvufî kimliğinde bir değişime yol açmıştır. Şeyh Nureddin'in irşad faaliyetlerini yürüttüğü *Birifka Tekkesi* bir Kadirî tekkesine dönüşürken, aile mensupları da Kadirî şeyhleri olarak tanınmışlardır.

Birifkanî ailesinin tasavvufî faaliyetleri Musul'dan Suriye ve Anadolu'ya kadar genişlemiştir. Bu aileye mensup mutasavvıflar, Şeyh Nûreddin'den sonra yirmiden fazla Kadirî tekkesinin açılmasına öncülük etmişlerdir.⁵¹

E. Talabânî Ailesi

Talabânî ailesi de Berzencî ailesi gibi nüfuzuna Şehrezûr bölgesindeki konumundan dolayı ulaşmıştır. Talabânî ailesinin elde ettiği toplumsal

⁴⁹ Birifkani, *Birifkan Seyyidleri*, s. 138.

⁵⁰ Muhammed Ahmed Mustafa Kezneyî, *eş-Şeyh Nuruddin Birifkanî*, Kahire: Metâbi'u's-sicilli'l-Arab, 1983, s. 41.

⁵¹ Birifkani, *Birifkan Seyyidleri*, s. 194-196.

gücün arkasında iki etkenin bulunduğunu düşünüyoruz. Bunlardan birincisi ailenin atası kabul edilen Molla Mahmud Talabânî'nin Hindistanlı Şeyh Ahmed el-Lâhûrî'den aldığı irşad iznidir.⁵² Molla Mahmud, bu sayede ilmî kisvesine tasavvufî bir kimlikte eklemek suretiyle toplumda saygın bir yer edinmiştir. İkinci etken ise Şeyh Mahmud'un babası Yusuf Ağa'nın Osmanlı ordusunda görevliyken, görevden ayrılıp Zengene aşiretinden bir kadınla evlenmesidir.⁵³ Şeyh Mahmud, babasının yaptığı bu evlilik bağıyla kudretli bir aşiretin destek ve korumasını da garantilemiştir. Bu aşiretle olan bağından dolayı "Zengenî" nispetiyle de anılmıştır.

Şeyh Mahmud'un irşad faaliyetleri, daha çok Karadağ ve Kerkük şehirlerinde yoğunlaşmıştır. Kerkük'te açtığı tekke, kendisinden sonra yerine geçen oğlu Şeyh Ahmed Talabânî (ö. 1257/1841) tarafından genişletilmiştir. Yetiştirdiği on bir erkek çocuğu içerisinde yerine posta oturan kişi Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî (ö. 1275/1858) olmuştur. Kadiriyye tarikatının kollarından "Hâlisiyye"nin kurucusu olan Şeyh Abdurrahman, kardeşlerinin de desteğiyle Kerkük, Karadağ, Çemçemal ve Kifrî şehirlerinde Kâdirîliği yaymıştır.⁵⁴

Şeyh Abdurrahman Talabânî, Kerkük ve çevresinde yaşayan pek çok şair ve edebiyatçı ile musiki üstadlarını tekkesinde ağırlamak suretiyle onları koruyup kollamıştır. Bunun sonucunda tekkesi sanat ve edebiyat merkezi haline gelmiştir.⁵⁵

F. Barzanî Ailesi

Barzanî ailesi, Kuzey Irak'taki diğer nüfuzlu ailelere göre daha geç bir dönemde etkili olabilmiş bir ailedir. Ailenin mensup olduğu Barzan aşiretinin aslında tek bir aşiret olmayıp Şirvanî, Mizûrî, Dolmerî, Gerdî, Herkî, Binecî, Nizârî, Berojî aşiretlerinden oluşan bir aşiretler konfederasyonu olduğu belirtilir.⁵⁶ Barzanîlerden bahseden araştırma-

⁵² Müderris , *Binemâleyé Zanyârân*, s. 438.

⁵³ Müderris , *Binemâleyé Zanyârân*, s. 437.

⁵⁴ Azzâvî, *Aşâiru'l-İrak*, I, 344; Abdülkerim Müderris, *'Ulemâunâ fi hidmeti'l-İlmi ve'd-din*, Bağdat: Dâru'l-Hürriyye, 1983, s. 558; Yunus Ayten, "Şeyh Ahmed et-Talebânî el-Kerkükî", *Sahâbeden Günümüze Allah Dostları*, İstanbul: Şûle Yay., 1996, IX, 92.

⁵⁵ İsa Çelik, "Kâdiriyye Tarikatı Hâlisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkükî", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 38, 2008, s. 164-165.

⁵⁶ Mela Eyüb, *Pêdâçinevek le Méjûda Barzân*, Duhok: Dâru Sipîrez, 2007, s. 19.

cıların hemen hepsi ailenin Nakşibendî kimliğiyle ortaya çıkışından sonra etkinliklerinin arttığı ve Barzan başta olmak üzere Behdînan bölgesine hâkim hale geldiklerini ifade ederler.⁵⁷

Barzanî ailesinden Taceddin Barzanî'nin oğlu Abdurrahman Barzanî, şöhreti Kuzey Irak'ın her tarafına yayılan Şhrezûrlu Mevlânâ Hâlid'e giderek ondan el almış ve halifesi olarak Barzan bölgesine dönmüştür. Onun ardından posta oturan kardeşi I. Abdüsselam Barzanî (ö.1291/1874), Şemdinli bölgesinde Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin halifesi olan Seyyid Taha Hakkârî (ö. 1269/1853)'ye giderek ondan irşad izni almıştır.⁵⁸

Barzanî ailesinin Kuzey Irak'taki tasavvufî hayata katkısının diğer Nakşibendî şeyhlerine göre uzun süreli olduğu söylenemez. Çünkü ailenin karizmatik dinî liderler olarak bölgelerinde elde ettikleri saygının konumları, çok geçmeden Barzanî ailesini bir din hanedanlığına dönüştürmüştür. Bu süreçte ailenin dinî tasavvufî hizmetleri giderek zayıflarken, siyâsî alandaki çalışmaları giderek artmıştır. Sonuçta bu gayretler Kuzey Irak'ta günümüzde aile mensuplarından bir kısmının liderlik yaptığı siyâsî ve idârî mekanizmaya dönüşmüştür.

IV. Tasavvufî Faaliyetleriyle Öne Çıkan Şahsiyetler

Kuzey Irak'ta tasavvufî hayata katkısı olan sûfilerin sayısı oldukça fazladır. *Bahru'l-ensâb, Ulemâunâ fi hidmeti'l-ilmî ve'd-dîn, Târîh-i Meşâhîr-i Kurd, Binemâleyê Zanyârân ve Yâd-ı Merdân* adlı eserlerde Kuzey Iraklı yüzlerce sûfininin biyografisi yer almaktadır. Bu makalemizin sınırlarını fazla zorlamamak adına bu sûfilerden Kuzey Irak'ın toplumsal ve kültürel hayatında derin izler bırakmış olanların on iki tanesinden bahsedeceğiz.

1. Şeyhülislam Ali Hakkârî

Şeyhülislam Ali Hakkârî sadece Kuzey Irak'ta değil belki İslam dünyasının genelinde tasavvufun kurumsallaşması adına ilk adım

⁵⁷ Azzâvî, *Aşâiru'l-Irak (el-Kurdiyye)*, II, 327; Tûmas Buva, *Târîhu'l-Ekrâd*, trc. Muhammed Teysîr Mîrhan, Dimâşk: Dâru'l-fîkr, 2001, s. 48, 130

⁵⁸ Mela Eyüb, *Barzân*, s. 29.

atanlardan biridir. Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin tarikat silsilesinde şeyhi Ebû Sa'd el-Mübârek el-Muharrimî (ö. 513/1119)'den önceki kişi Ebu'l-Hasan Ali Hakkârî (ö. 486/1093)'dir.⁵⁹

el-Ekrâd fi Behdînân adlı eserde Kuzey Irak'ın Behdînan bölgesinde tasavvufî görüşleriyle bir ekol oluşturan ve açtığı *Dêreş Tekkesi*'nde faaliyet yürüten mutasavvıfın Şeyhülislam Ali Hakkârî olduğu kaydedilir. Ayrıca bu tekkede yetişen halifelerinin Kuzey Irak dışında Hindistan ve Afganistan'a kadar yayıldıkları ifade edildikten sonra bu bölgedeki en önemli halifeleri arasında Muhammed el-Mağribî el-Bervârî, Şeyh Bayramus, Şeyh Muhammed el-Mütevekkil, Şeyh Mûsa el-Hakkârî, Şîr Ali Dizeyî ve Şeyh el-Bettârî sayılmaktadır.⁶⁰

2. Şeyh Adî b. Müsâfir

Şeyh Adî b. Müsâfir, Kuzey Irak'ta tasavvufî hareketliliğin başladığı ilk dönem adından en çok bahsedilen birkaç mutasavvıftan biridir. "Sultanu'l-evliyâ" lakabıyla tanınan Şeyh Adî, 467/1074 senesinde Şam'a bağlı Baalbek'in Beytifâr köyünde dünyaya gelmiştir.⁶¹ İlim tahsili için gittiği Bağdat şehrinde, aradığından fazlasını bulmuştur. İlim tahsilinin yanında görüştüğü mutasavvıflar onun gönül dünyasında derin izler bırakmışlardır. Ders alıp sohbetlerine katıldığı hocaları arasında Hammad ed-Debbâs (ö. 525/1131), Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1167), Ebu'n-Necîb Abdülkâhir es-Sühreverdi (ö. 563/1168) Ebû Hamid Gazzâlî (ö. 505/1111), Ahmed Gazzâlî (ö. 520/1126), Ukayl el-Münbicî ve Ebu'l-Vefâ el-Hulvânî bulunmaktadır.⁶² Bunların dışında kısa süreli görüşüp tanıştığı çok sayıda âlim ve sûfiden bahsedilir.⁶³

Şeyh Adî b. Müsâfir Laleş vadisine yerleştikten sonra orada bir tek-

⁵⁹ Muhammed b. Yahya et-Tâdefî, *Kalâidü'l-cevâhir fi menâkibi Abdilkâdir*, Mısır: Matbaatu Mustafa'l-Bâbî, 1956, s. 5; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 43; Dilâver Güre, *Abdülkâdir Geylânî*, İstanbul: İnsan Yay., 2009, s. 65-66.

⁶⁰ el-Mâyî, *el-Ekrâd fi Behdînân*, s. 135-136.

⁶¹ Süleyman Uludağ, "Adî b. Müsâfir", *DİA*, I, 381; Enes Muhammed Şerîf Dûskî, *Etbâu'ş-Şeyh Adî b. Müsâfir el-Hakkârî*, Duhok: Matbaatu Hâvâr, 2006, s. 37-55.

⁶² Muhammed en-Nâsir Sıddîkî, *Târihu'l-Yezîdiyye*, Suriye: Dâru'l-Hivâr, 2015, s. 152; Dûskî, *Etbâu'ş-Şeyh Adî b. Müsâfir*, s. 56-64.

⁶³ Dûskî, *Etbâu'ş-Şeyh Adî b. Müsâfir*, s. 75-77.

ke kurmuştur. *Laleş Tekkesi* olarak bilinen bu yer aynı zamanda kendi adıyla meşhur olan Adeviyye tarikatının da merkezi olmuştur. Şeyh Adî etrafına toplanan bölge insanına İslam ahlakını öğretirken yazdığı *İ'tikâdu Ehlî's-Sünne ve'l-Cemâ'a* adlı eseriyle Ehl-i Sünnet düşüncesine bağlılığını yazılı olarak ortaya koymuştur.

Yetiştirdiği halifelerini Kuzey Irak ve Anadolu'da görevlendiren⁶⁴ Şeyh Adî b. Müsâfir, 557/1162 senesinde Lâleş'te vefat etmiştir.⁶⁵ Ne var ki, vefatından sonraki dönemde Şeyh Adî b. Müsâfir'in tabi olduğu Ehl-i Sünnet düşüncesi ve ortaya koyduğu tasavvufî prensipler terkedilince kurduğu Adeviyye tarikatı mecrasından uzaklaşarak Yezidiliğe dönüşmüştür. Yezidilik günümüzde Musul bölgesi ağırlıklı olmak üzere hatırı sayılır bir nüfusla varlığını sürdürmektedir.

3. Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî

Şeyh Abdülkadir Geylânî yirmi yedi erkek çocuğundan biri olan Şeyh Ebûbekir Abdülaziz, 532/1138 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Çok iyi bir müderris olan babasının dışında ders aldığı hocaları hakkında biri hariç fazla bilgi bulunmamaktadır. O da Abdurrahman b. Muhammed el-Kazzâz adlı ilim icâzeti aldığı hocasıdır.⁶⁶

Cesur kişiliğinin yanında son derece mütevazı olan Şeyh Ebûbekir Abdülaziz, Şam ve Filistin'e yaptığı seyahatin ardından Musul'a gelmiş ve oraya yerleşmiştir.⁶⁷ Musul, Şeyh Ebûbekir Abdülaziz için Bağdat'tan sonra ikinci vatan haline gelmiştir. Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Sincar bölgesinde Cibal köyünde bir tekke açmıştır. Bu tekkeyi aile fertlerinin açtığı başka tekkeler takip etmiştir. Bu şekilde Kuzey Irak'ta Kadiriyye tarikatı sağlam ve kalıcı bir altyapıya kavuşmuştur.

Şeyh Ebûbekir Abdülaziz 602/ 1206 tarihinde Kuzey Irak'ta vefat etmiştir.⁶⁸

⁶⁴ Dûski, *Etbâ'u's-Şeyh Adî b. Müsâfir*, s. 88-89

⁶⁵ Şeyh Adî b. Müsâfir'in vefat tarihi *Menhelü'l-evliyâ*'da 558 olarak kaydedilmiştir. Bk. el-Ömerî, *Menhelü'l-evliyâ*, II, 148.

⁶⁶ et-Tâdefî, *Kalâidü'l-cevâhir*, s. 43; Ahmed Gassân Sebânû, *Abdülkâdir el-Ceylânî*, Di-
maşk: Dâru'l-Yenâbî', 2009, s. 234.

⁶⁷ et-Tâdefî, *Kalâidü'l-cevâhir*, s. 43-45.

⁶⁸ et-Tâdefî, *Kalâidü'l-cevâhir*, s. 43

4. Seyyid İsa Berzencî

Seyyid İsa Berzencî, Seyyid Ali Hemedânî (ö. 784/1383)'nin Kuzey Irak'a yerleşen iki oğlundan biridir. Seyyid İsa Hemedan'da doğmuştur. İlim tahsilini ve tasavvufi eğitimini Kübreviyye tarikatı şeyhi olan Seyyid Ali Hemedânî'den almıştır. Hac dönüşü Şehrezûr bölgesinde kısa süreli ikamet ettikleri Berzence köyü aynı zamanda Seyyid İsa ve ailesinin nispeti olmuştur.

Seyyid İsa, Kübreviyye tarikatının babasına nispet edilen Hemedaniyye kolunu, Berzenciyye adıyla temsil etmiştir. Aynı tarikatın Nurbahşiyye kolunun da Şehrezûr'daki ilk temsilcisi yine Seyyid İsa Berzencî'dir. Yetiştirdiği halifelerinin yanında on iki erkek çocuğu kendisinden sonra Nurbahşîliği Şehrezûr'un farklı bölgelerinde yaymışlardır. Seyyid İsa 754/1353 senesinde Berzence köyünde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.⁶⁹

5. Seyyid İshak Berzencî (Sultan Sahak)

Seyyid İsa Berzencî'nin on iki oğlundan biridir. Babasının vefatından sonra Berzence köyünden ayrılarak Hevraman bölgesine yerleşmiştir.⁷⁰ Hevraman bölgesinde çok sayıda müntesibi bulunan Ehl-i Hâk inancının önemli şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir. Kâkâilik olarak adlandırılan Ehl-i Hâk inancının Kuzey Irak'ta yeniden ortaya çıkışında öncü rol oynamıştır.⁷¹

Kâkaiyye mensuplarının toplumsal yaşamında Seyyidler topluluğunun önemli bir yeri vardır. Hem dinî hem de siyâsî ve toplumsal alanda Kâkâilere liderlik yapan bu seyyidler, Sultan Sahak'ın yani Seyyid İshak'ın soyundan gelen kişilerdir.⁷²

Seyyid İshak eser telifiyle de uğraşmıştır. Günümüze ulaşan en önemli eseri, Kürtçe'nin Goranî lehçesinde kaleme aldığı *divan*'ıdır.⁷³

⁶⁹ Müderris, *Binemâleyé Zanyârân*, s. 209.

⁷⁰ Feqî Huseyn Sağniç, *Diroka Wêjeya Kurdî*, Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 1992, s. 146.

⁷¹ Azzâvî, *el-Kâkaiyye fi't-târih*, s. 68.

⁷² Azzâvî, *el-Kâkaiyye fi't-târih*, s. 7, 27-28.

⁷³ Sağniç, *Diroka Wêjeya Kurdî*, s. 147.

Seyyid İshak, 799/1396 senesinde Havraman bölgesinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.⁷⁴

6. Seyyid Muhammed en-Nûdehî

Seyyid Muhammed en-Nûdehî, XVII. Yüzyılda Kuzey Irak'ta Kadiriye tarikatının en güçlü simalarının başında yer alır. Şehrezûr halkı Seyyid Muhammed'e gösterdikleri derin saygının bir belirtisi olarak onu *Kibrî-i Ahmer* diye nitelemişlerdir. Seyyid Muhammed, Şehrezûr'da Berzencî seyyidlerinin yaşadığı köylerden biri olan Nûde'de dünyaya gelmiştir. Medrese tahsilini Kalaçolan şehrinde tamamlamıştır. Kalaçolan'ı diğer şehirlerden ayıran en önemli özelliği, buranın Baban Emîrliğinin merkezi oluşudur. Medrese tahsilinin ardından köyünde müderrislik yapan Seyyid Muhammed, Bağdat'ı ziyareti sırasında daha önce babası Seyyid Ali Venderînî'nin Kâdirî hırkası giydiği Kadiriye takkesine gitmiş ve o dönem postnişin olan şeyh Muhammed Sâdık el-Bağdâdî'nin yanında seyr ü sülûkünü tamamlamıştır.⁷⁵

Seyyid Muhammed, babasının Şehrezûr'da başlattığı tasavvufî faaliyetlere ciddi bir ivme kazandırmıştır. Kadiriye tarikatının Kuzey Irak'ta yeniden canlanmasında Seyyid Muhammed'in rolü büyüktür. Yetiştirdiği talebelerinden oğulları Şeyh İsmail Vulyânî ile Şeyh Hasan Gelezerdî, Kadiriğin Kuzey Irak'ta yayılmasında etkili olmuşlardır.⁷⁶ Seyyid Muhammed en-Nûdehî, 1126/1714 senesinde Nûde köyünde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.⁷⁷

7. Şeyh Şemseddin Ahlâtî

Kuzey Irak'ın İmadiye bölgesinde Şeyh Şemdin⁷⁸ adıyla tanınan Şeyh Şemseddin, XVII. Yüzyıl Halvetî şeyhlerindedir. 997/1588 senesinde Ahlat'ta dünyaya gelmiştir.⁷⁹ Soyu Hemedanlı Sühreverdiyye

⁷⁴ Sağniç, *Diroka Wêjeya Kurdî*, s. 146.

⁷⁵ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 497.

⁷⁶ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 96, 160

⁷⁷ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 498.

⁷⁸ "Şemdin" Kürtler arasında Şemseddin kelimesinin tahfifi olarak kullanılan bir kelimedir.

⁷⁹ Hamdî Abdülmecid es-Selefi, Tahsin İbrahim ed-Düskî, *Mu'cemu's-su'arâi'l-Kurd*, Du-

şeyhi Seyyid Ali ez-Zordânî el-Hemedânî (ö. 685/1286)'ye dayanır.⁸⁰ Medrese tahsilini Ahlat'ta tamamlayan Şeyh Şemseddin, tasavvufî eğitimi ailesinin deruhte ettiği Ahlat Sühreverdiyye Tekkesi'nde almıştır.

Ahlat'ın Osmanlı ve İran arasındaki siyâsî çekişmelerden fazlaca etkilenmeye başlaması üzerine Şeyh Şemseddin'in babası Şeyh Abdülkerim Ahlâtî (ö. 1027/1617), uzun süredir ailesinin yerleşik olduğu topraklardan ayrılarak Hakkari'ye göç etmiş ve orada Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.⁸¹ Şeyh Şemseddin babasının vefatından sonra zaman zaman Kuzey Irak bölgesine giderek oraları tanımaya çalışmıştır. Bu ziyaretlerin birinde karşılaştığı İmadiye beyi Seydî Han (ö.1039/1629) kendisine saygı göstermiş ve İmadiye bölgesine yerleşmesi için onu ikna etmiştir. Ailesiyle beraber yerleşmesi için kendisine tekke kuraçağı Birifka köyünün de yer aldığı birkaç köyü tahsis etmiştir.⁸²

Yaşadığı İmadiye bölgesinde son derece saygın bir konuma sahip olan ve sözü dinlenen Şeyh Şemseddin, Halvetiyye tarikatının neşriyle beraber, halkın sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Bu durum tasavvufî terbiyesinden geçen çocuklarında da devam etmiştir.

Çok sayıda eser yazdığı ifade edilmekle beraber günümüze ulaşan tek eseri Kürtçe olarak kaleme aldığı divanı'dır.⁸³ 1085/1674 senesinde vefat eden Şeyh Şemseddin'in kabri Birifka Köyü'ndeki tekkesinde bulunmaktadır.⁸⁴

8. Şeyh Marûf Berzencî

Şeyh Ma'rûf Berzencî, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kuzey Irak'ın Şehrezûr bölgesinde tanınan en kudretli ve saygın Kâdirî şeyhidir. 1166/1753 yılında Şehrezûr'un Nûde köyünde dünyaya gelen Şeyh Ma'rûf, ailesinde başlayan tahsiline Kalaçolan

hok: Dâru Sipîrez, 2008, s. 69.

⁸⁰ Müderris, *Binemaleyê Zanyâran*, s. 330.

⁸¹ Birifkani, *Birifkan Seyyidleri*, s. 127.

⁸² Muhammed Emin Duskî, *Levâmi'u's-şehab fî şerhi divânî's-Şemsiddini'l-Ahlâtîyyi'l-Kutub*, Duhok: Dâru Sipîrez, 2007, s. 12.

⁸³ Nureddin Birifkânî, *el-Budûru'l-celiyye fî mâ messet ileyhi hâcâtü'l-fukarâi's-sîfiyye*, tahk. Vahidüddin Birifkânî, Erbil: Matbaatu's-Sakâfeti ve's-Şebâb, 1986, s. 346.

⁸⁴ Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Tahsin İbrahim ed-Duskî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, Duhok: Sipîrez, 2008, s. 70.

şehirindeki medreselerde devam etmiştir. Hocaları içinde o dönem Kuzey Irak'ın ileri gelen âlimlerinden Molla Mumammed el-Ğâzâî, Molla Abdullah el-Beytûşî ve Molla Muhammed b. el-Hâc Hasan, bulunmaktadır.⁸⁵

Berzencî ailesinin yürüttüğü tasavvufi faaliyetler ve etrafında bulunan çok sayıda mutasavvıftan etkilenen Şeyh Ma'rûf, tahsilini ikmal ettikten sonra tasavvufa yönelmiştir. Önce dayısı Seyyid Abdurrezzak Dehlizî'nin yanında tasavvufi eğitime başlayan Şeyh Ma'rûf, onun vefat etmesi üzerine Şeyh Ali ed-Dulpemevî'ye intisap etmiştir. Bu son şeyhinin yanında seyr ü sülûkünü tamamlamış ve onun elinden hırka giymiştir.⁸⁶

Şeyh Ma'rûf irşad faaliyetlerine başladıktan sonra Berzencî ailesinin Irak-İran sınırındaki nüfuzundan da istifade ederek, pek çok bölgeye halife göndermiştir. Bu sayede sadece hem Şehrezûr bölgesindeki hem de İran'daki Sünnî halk üzerindeki etkisini arttırmıştır.

Medrese tahsili döneminde kendisini iyi yetiştiren Şeyh Ma'rûf, özellikle Arapça ve edebiyat alanında çok sayıda eser kaleme almıştır. Telif ettiği elliden fazla risâle ve kitap⁸⁷ ilim ve tedrisata olan ilgisini ortaya koymaktadır. Bununla beraber eserleri içinde tasavvufla ilgili herhangi bir çalışmasının bulunmadığını da belirtmeliyiz.

Şeyh Ma'rûf, 1254/1838 senesinde Süleymaniye şehrinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.⁸⁸ Kendisinden sonra yerine oğlu Kâke Şeyh Ahmed Berzencî geçmiştir. Kâke Şeyh Ahmed, Kuzey Irak'ta hakkında çok sayıda menakıbın bulunduğu saygın bir mutasavvıftır.

9. Mevlânâ Hâlid Şehrezûrî/Bağdâdî

Mevlânâ Hâlid, Nakşibendiyye tarikatının Ortadoğu'daki en aktif temsilcisidir. Kaynaklarda kendisi için daha çok Mevlânâ, Ziyâüddin

⁸⁵ Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile li'-şeyh Marûf el-Berzencî el-Kürdî*, tahk. Baba Ali b. Şeyh Ömer Karadâğî, Mahmûd Ahmed Muhammed, Muhammed Ömer Karadâğî, Bağdat: Matbaatu'l-Âni, 1984, I, 13-14; Muhammed Emin Zeki Bek, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistan*, trc. Seyide Kerîmete, Dimâşk: Dâru'z-Zaman, 2006, s. 444.

⁸⁶ Komisyon, *al-A'mâlu'l-kâmile*, I, 19.

⁸⁷ Komisyon, *al-A'mâlu'l-kâmile*, I, 27-30.

⁸⁸ Muhammed el-Hâl, *eş-Şeyh Ma'rûf en-Nüdehî el-Berzencî*, Bağdat: Dâru Matbaati't-Temeddün, ts.,s. 87; Zeki Bek, *Meşâhîru'l-Kurd*, s. 444.

ve Zülcenâheyn lakapları kullanılan⁸⁹ Mevlânâ Hâlid'in tam adı Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdillâh b. Hüseyin b. Taha'dır.⁹⁰

1193/1779 senesinde Şehrezûr'a bağlı Karadağ kasabasında dünyaya gelen Mevlânâ Hâlid,⁹¹ tahsil hayatına Karadağ'daki medreselerde başlamıştır. Daha sonra Şehrezûr bölgesi başta olmak üzere Kuzey Irak'ın farklı yerlerinde bulunan tanınmış âlimlerin medreselerini dolaşarak onlardan dersler almıştır.⁹² Hocalarının nispetlerine bakıldığında onun Kuzey Irak'ın hemen her bölgesindeki medreselerden istifade ettiği rahatlıkla anlaşılabilir. Ömer b. Abdillatif el-Karadâğî, Molla Celalüddin el-Hurmâlî, Molla İbrahim el-Biyârî, Molla Muhammed Salih et-Teremârî (ö.1229/1814), Molla Muhammed el-Bâlekî (ö. 1260/1844), Molla Abdurrahim ez-Ziyârî, Abdülkerîm el-Berzencî (ö. 1213/1798), Abdurrahman el-Celî (ö. 1217/1802) ve Molla Mahmud el-Ğazaî (ö. 1212/1797) hocalarından bazılarıdır.⁹³

Medrese tahsilini İran'ın Sine bölgesindeki Muhammed Kasîm Senenedecî'nin yanında ikmal ederek ondan ilim icâzeti alan Mevlânâ Hâlid, memleketi Süleymaniye'ye dönmüştür. Çok geçmeden bölgenin mutasarrıfı tarafından Abdurrahman Paşa Medresesi'nde müderrisliğe başlamıştır.⁹⁴

Müderrislik yıllarında tasavvufa meyletmiştir. Fakat onun tasavvufa meyli sadece şahsi ruh terbiyesine yönelik bir ihtiyaçtan değil, belki İslam dünyasının içinde bulunduğu sıkıntı ve buhranlardan kurtulması için çareler aramayı kendisine görev ittihaz ettiğinden dolayıdır. Çünkü hayatının sonraki döneminde yaptıkları bu gerçeği ortaya koymaktadır.

⁸⁹ Osman b. Sind en-Necdî, *Asfa'l-mevârid min silsâli ahvâlî'l-imam Hâlid*, Mısır: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1310, s. 17; İbrahim Fasih Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid fi menâkibi'ş-şeyh Hâlid*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1292, s. 26; Hasan Şükrü, *Menâkub-ı Şemsi'ş-şumûs der hakk-ı hazret-i Mevlânâ Hâlidî'l-'Arûs*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1302, s. 4; Sâhib, *el-Fuyûzâtü'l-Hâlidîyye ve'l-menâkubu's-Sâhibîyye*, Kahire: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1311, s. 91; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1951, I, 344; Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 185.

⁹⁰ Şükrü, *Menâkub-ı Şemsi'ş-şumûs*, s. 5.

⁹¹ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 27; el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi hakâiki ecillâi'n-Nakşibendiyye*, Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009, s. 303; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 27; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcumu musannifî'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru ihyâit-turâsi'l-Arabî, ts., I, 95; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 2011, I, 9.

⁹² en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 39; Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 185.

⁹³ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 42-52.

⁹⁴ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 28.

Hac yolculuğu sonrası çıktığı Hindistan seferi,⁹⁵ Mevlânâ Hâlid'in ihtiyacı olan maddi ve manevî donanımı sağlamıştır. Hindistan'da Şah Abdullah Dihlevî'den aldığı "hilâfet-i tamme" ile Şehrezûr'da elde ettiği derin ilmî birikim onu Kuzey Irak'ta saygın, karizmatik bir şahsiyet haline getirmiştir. Kendisini imtihan etmeye gelen pek çok âlim, Mevlânâ Hâlid'in ilmî ve tasavvufî birikimi karşısında aciz ve mahcup kalmıştır. Kuzey Irak'ın en saygın âlimlerinden biri olan Allâme Yahya Mizûrî'nin ona intisap etmesi ise Mevlânâ Hâlid'i ilmiye ve sûfiyye sınıfının doruğuna oturtmuştur.

Mevlânâ Hâlid yetiştirdiği yüzden fazla halifesiyle sadece Kuzey Irak'ta değil Irak, İran, Kafkasya, Suriye, Hicaz, Mısır ve en önemlisi Osmanlı'nın payitahtı İstanbul'da ve Anadolu'da etkili olmuştur. Nakşibendî-Müceddidî hareketi başarıyla temsil eden Mevlânâ Hâlid'in dinamizmi ve ortaya koyduğu prensipler, Nakşibendiyye tarikatında Hâlidîyye adıyla yeni bir kolun teşekkülüne yol açmıştır.

Arapça, edebiyat ve İslamî ilimlerin farklı dallarında kaleme aldığı eserleri⁹⁶ onun ilme, tedrisat ve telifata verdiği önemi göstermektedir. *Divan*'ı onun tasavvufî hayatının ve gönül dünyasının manzum aynasıdır.

Ortadoğu'da meydana getirdiği ilmî ve tasavvufî hareketlilik, Kuzey Irak ve Anadolu başta olmak üzere pek çok bölgede tesirleri günümüze kadar devam edecek hoş bir sada bırakmıştır. Mevlânâ Hâlid 14 Zilkâde 1242/9 Haziran 1827 Cuma günü vefat etmiştir.⁹⁷

10. Şeyh Nûreddin Birifkanî

Şeyh Nureddin Birifkanî, İmadiye'nin saygın mutasavvıflarından Şeyh Şemseddin Ahlâtî'nin torunlarındanır. 1208/1793 senesinde Behdînan'a bağlı Mizûrî nahiyesinin Birifka köyünde dünyaya gelmiştir.⁹⁸ Ailesinde aldığı ilk eğitimin ardından medrese tahsiline İmadiye ve Musul'daki medreselerde devam etmiştir. Medrese tahsili

⁹⁵ Haydarî, *el-Mecdû't-tâlid*, s. 29-30.

⁹⁶ Mevlânâ Hâlid'in eserleri için bk. Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 169-184.

⁹⁷ el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 330.

⁹⁸ Müderris, *Binemâleyé Zanyârân*, s. 332.

sirasında Musul'da yaşayan bazı mutasavvıflarla görüşme imkânı bulan Şeyh Nûreddin, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifesi Abdülvehhab es-Sûsî ve Şeyh Nur Muhammed Şah en-Nişabûrî gibi Nakşibendî şeyhlerinin sohbetlerine katılmış ve sonuncusundan irşad izni almıştır.⁹⁹ Diğer taraftan Şeyh Mahmud b. Abdilcelil el-Hıdırî el-Mavsilî'den de Kâdirî hırkası giymiş ve Kâdirî kimliğiyle memleketinde irşad faaliyetlerine başlamıştır.¹⁰⁰

Yetiştirdiği talebeleri İmadiye ve Musul bölgeleri ağırlıklı olarak Kâdiriyye tarikatını yaymışlardır.¹⁰¹ *İhyâu târîhi ulemâi'l-Ekrâd* adlı eserde İmadiyenin aristokrat ailelerinden de çok sayıda kişinin Şeyh Nûreddin'in müridi oldukları kayıtlıdır.¹⁰²

Şeyh Nûreddin, tasavvufî eğitimin yanında eser telifiyle de uğraşmıştır. En yaygın eserleri arasında *el-Budûru'l-celiyye fimâ meset ileyhi hâcâtu'l-fukarâi's-sûfiyye*, *Minhâcu's-sâlikîn fi't-tasavvuf*, *Merâmu'l-İslâm*, *Menâkibu'l-ğavsî'l-a'zam*, *Tavdihât bi lisani'l-Ekrâd ala'l- kasâid ve'r-rumûzât*, *Buğyetu's-sûfiyye ve Behcetü's-sâlikîn* sayılmaktadır.¹⁰³

Musul ve İmadiye bölgesinde yürüttüğü irşad faaliyetleriyle saygın bir yer edinen Şeyh Nureddin Birîfkanî, 1268/1851 yılında Birîfka köyünde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.¹⁰⁴

11. Şeyh I. Abdüsselam Barzanî

Şeyh I. Abdüsselam, Barzanî ailesinde tasavvufî kimliğiyle tanınan üçüncü şahsiyettir. Daha önce babası Şeyh Tâcüddin Abdullah Barzanî ve abisi Şeyh Abdurrahman Barzanî, Mevlânâ Hâlid'in halifeleri olarak Barzan köyünde irşad vazifesini yürütmüşlerdir.

Şeyh I. Abdüsselam Barzan'da başlayan tahsiline İmadiye'de devam etmiştir. O dönem hem medrese hem de tekke olarak hizmet veren Nehri Tekkesi'ne giderek ilim tahsilini orada sürdürmüştür. Bu arada Seyyid Taha Hakkâri'nin yanında tasavvufî eğitimini de alarak iki

⁹⁹ el-Kezneyî, *eş-Şeyh Nûreddin*, s. 41-42.

¹⁰⁰ es-Selefî, *Mu'cemu's-su'arâi'l-Kurd*, s. 199.

¹⁰¹ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 6-7.

¹⁰² Muhammed Ali Karadâgî, *İhyâu târîhi'l-ulemâi'l-Ekrâd min hilâli mahtûtâtihim*, Bağdat: Şirketu'l-Hansâ li't-tibâa, 2000, III, 180-193.

¹⁰³ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 8; el-Kezneyî, *eş-Şeyh Nûreddin*, s. 63-65.

¹⁰⁴ el-Kezneyî, *eş-Şeyh Nûreddin*, s. 33.

icâzetle memleketine dönmüştür. Hem tedrisat hem de irşad faaliyetlerinde bulunduğu Aste köyü onun ilk görev yeri olmuştur.

Barzan Tekkesi'nde postnişin olan Şeyh Abdurrahman vefat edince, yerine geçen kişi Şeyh I. Abdüsselam olmuştur. Onun 1865 yılından itibaren *Barzan Tekkesi*'nde giderek artan faaliyetleri, Barzani ailesinin Nakşibendî şeyhleri olarak İmadiye bölgesindeki tesirini arttırmıştır. Bu durum XIX. yüzyılın sonuna varıldığında Barzanî ailesine tahmin bile edemeyecekleri kadar önemli siyâsî, ekonomik ve toplumsal imkânlar sağlamış ve aile güçlü bir hanedana dönüşmüştür.

Şeyh I. Abdüsselam Barzanî Nakşibendiyye tarikatını Barzan bölgesinin en yaygın tasavvufî ekolü haline getirdikten sonra 1872 senesinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.¹⁰⁵

12. Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî

Talabânî şeyhleri arasında adından en çok bahsedilen şahsiyet Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî'dir. Şeyh Abdurrahman, 1212/1797 senesinde Kerkük'te dünyaya gelmiştir.¹⁰⁶ Babasının Kerkük'te açtığı *Talabânî Tekkesi*'nde tahsil hayatına başlamıştır. Çocukluğundan itibaren sürekli içinde bulunduğu ilim ve tasavvuf iklimi onu derinden etkilemiştir.

Babası şeyh Ahmed Kerkûkî'nin vefatından sonra posta oturan Şeyh Abdurrahman'ın irşad faaliyetleri döneminde, Irak ve Anadolu'dan pek çok kişi ondan tasavvufî eğitim almak için Kerkük'e gelmiştir. Arapça, Farsça ve Kürtçe'nin yanında çok iyi derecede Türkçe bilen Şeyh Abdurrahman'ın gönül dünyasının zenginliği, *Hâlis Divanı* adlı manzum eserinde kaleme aldığı Farsça ve Türkçe gazeller ile Mesnevî'nin ilk on sekiz beytine yaptığı Türkçe şerhten¹⁰⁷ anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Şeyh Abdurrahman'ın Türkçe'yi güzel kullanması ve eserlerinde yer vermesi Türkmenler arasından da pek çok sanat ve şiir aşğını *Talabânî*

¹⁰⁵ Mele Eyüb, *Barzan*, s. 47.

¹⁰⁶ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 139.

¹⁰⁷ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 140-141; Muhammed Ali Karadağî, *Huviyyetu Kerkük*, Erbil: Dâru Ârâs, 2004, s.48-50.

¹⁰⁸ Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî'nin edebî yönüyle ilgili daha fazla bilgi için bk. İsa Çelik, "Kâdiriyye Trikatı Hâlisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlid Kerkükî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 38, 2008, s. 165.

Tekkesi'ne çekmiştir. Şeyh Abdurrahman'ın Kuzey Irak'taki etkili çalışmaları ve üstün kişiliğinin neticesi olarak adı, Kadiriyye tarikatının bir kolu olan "Hâlisiyye" ile günümüze kadar yaşatılmıştır.

Kendisinden sonra yerine büyük oğlu Şeyh Ali Talabânî geçmiştir. Şeyh Abdurrahman'ın halifesi Şeyh Şeyh Abdülkadir Sıddîkî (ö. 1315/1897) ile Şeyh Ali Talabânî'nin irşad izni verdiği ve Urfa mebusluğu da yapan Şeyh Saffet Efendi, Kadiriyye tarikatını Talabânî silsilesiyle Urfa'da temsil etmişlerdir.¹⁰⁹

Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî, 1275/1859 senesinde Kerkük'te Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Kabri Kerkük'teki tekkesinde bulunmaktadır.¹¹⁰

V. Tarikatların Toplumsal Hayata Tesirleri

Tarikatların fert ve toplum hayatını derinden etkileyen ilim, sanat ve mimarî alanındaki faaliyetleri ile metafizik alanda ortaya koydukları düşünceler, İslam kültür ve medeniyetine olumlu katkılar sunmuştur. Tarikatlar buldukları bölgelerde, bir taraftan bireylerin manevî ve ahlakî gelişmelerine yardımcı olurken, diğer taraftan toplumsal yaşamın hemen her alanında hizmet üretmek için çaba harcamışlardır.

Kuzey Irak'ta da tarikatlar yukarıda değinilen misyonlarına uygun bir şekilde hareket etmişlerdir. Toplumsal hayatta belirgin olan dinî çeşitlilik ve mezhebi farklılıkları bir zenginlik olarak gören tarikatlar, zaman zaman Müslümanlarla gayr-ı Müslimler arasında yükselen tansiyonu hikmetli bir dokunuşla indirmeyi başarmışlardır. Yine Kuzey Irak'ta meydana gelen toplumsal çatışmalarda da çoğunlukla tarikat şeyhleri araya girerek sorunları çözmeye yardımcı olmuşlardır.

Şehrezûr bölgesinin en geniş sûfi ailelerinden Berzencîler, Sünnî tasavvuf geleneğine bağlı olarak temsil ettikleri Nurbahşiyye, Halvetiyye ve Kâdiriyye tarikatlarını yayarken, aynı aileden Seyyid İshak Berzencî'nin Hevraman bölgesinde heterodoks Ehl-i Hâk inancının en büyük dinî lideri olması dikkatlerden kaçmaz. Seyyid İshak'ın bu

¹⁰⁹ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 142.

¹¹⁰ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 140; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Marbaa-i Amire, 1333, I, 131.

konumu Berzencî ailesinin tasvib etmediği bir durum olmakla beraber, Şehrezûr bölgesinde her iki kesim arasında çıkması muhtemel çatışmaları engellediği de unutulmamalıdır.

Gayr-ı müslim tebaanın yaşadığı şehirlerden biri olan Süleymaniye'de bir dönem Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında baş gösteren bir anlaşmazlık çatışmaya dönüşmüştür. Bunu haber alan Kâke Şeyh Ahmed Berzencî araya girmek suretiyle halkı sakinleştirmiş böylece büyük bir çatışmanın önüne geçmiştir. Hatta Şeyh Kâke Ahmed'in halkın Hıristiyan azınlığa zarar vermemesi için yeni doğan oğluna İsa adını verdiği ve bir Hıristiyanın kızını oğullarından biriyle evlendirdiği rivayet edilir.¹¹¹

Aynı şekilde Musul ve Behdînan bölgelerinde etkin olan Kâdirî şeyhleri Birifkanîler ile Nakşibendî şeyhleri Barzanîlerin, irşad bölgelerinde gayr-i Müslimlere yönelik haksızlık ve saldırı hadiselerinde devreye girerek onları korumaya aldıkları bilinmektedir. Tarikat mensuplarının bu davranışları Kuzey Irak'ta farklı toplumların birlikte yaşama kültürüne yapıcı ve olumlu katkıları olmuştur.¹¹²

Kuzey Irak'ta tarikatların açtıkları tekkeler, toplumun hem manevî ve ahlakî açıdan gelişmesine, hem de halkın ihtiyaç duyduğu dinî bilgileri düzenli sohbet halkaları ile öğrenmelerine yardımcı olmuştur. Kuzey Irak'ta çok sayıda aşiret kollarının yakın zamana kadar yarı göçer olarak yaşadığı ve yazılı kültür yerine sözlü kültürün bu aşiret mensupları arasında daha yaygın olduğu düşünüldüğünde, tarikatların bazen mütevazı bir binada bazen de seyyar olarak dolaşarak yaptıkları bu hizmetin önemi daha iyi kavranacaktır.

Kuzey Irak'ta tarikatların toplumsal hayata diğer bir katkıları sanat ve musiki alanında olmuştur. Her tekke için geçerli olmamakla beraber özellikle Kerkük şehri bu konuda öncü bir özelliğe sahiptir. Bu hususta en bariz tekkelerden biri Kerkük Talabanî Tekkesi'dir. Şiir, edebiyat ve musiki alanında kabiliyetli şahısları misafir eden ve koruyan bu tekkenin faaliyetleri, Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî döneminde en ciddi bir artış göstermiştir. Onun ziyaret için gitti-

¹¹¹ Bu bilgi ailenin günümüzdeki temsilcilerinden Seyyid Hafid Berzencî'den alınmıştır.

¹¹² Mordhay Zakin, *Yehûdu Kurdistan*, trc. Suad Muhammed Hıdır, Süleymaniye: Bingej Jin, 2011, s. 100-132.

ği Bağdat'ta ki Kadirî tekkesinde kudüm çaldırıldığı ve bu sebeple Nakibü'l-Eşraf'a şikâyet edildiği bilinmektedir.¹¹³

Sonuç

Kuzey Irak dinî, toplumsal ve kültürel açıdan İslam dünyasının en renkli bölgelerinden biridir. Bu bölgedeki dinî çeşitlilik toplumsal ayrışma yerine çoğunlukla bir arada yaşama kültürüne katkı sunmuştur. İslamî eğitim kurumları olan medreseler, bu bölgedeki faaliyetleriyle, ilim kültür hayatını canlı tutmuşlardır. Tarikatların kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tekke ve zaviyeler ise, bölge insanının medreselerde öğrendiklerini bilinçli ve samimi bir şekilde günlük yaşamında pratiğe dökmesine yardımcı olmuşlardır. Tasavvuf kültürünün yaygınlaşmasıyla beraber Kâdiriyye, Adeviyye, Rifâiyye, Sühreverdiyye, Halvetiyye, Safeviyye, Nakşbendiyye gibi Sünnî tarikatların yanında Nurbahşiyye ve Babaiyye gibi Şiî kültürüne sahip tarikatlar, Bektâşiyye, Kâkaiyye ve Yezîdiyye gibi heterodoks tarikat ve inançlar Kuzey Irak toplumunda kendilerine yer edinebilmişlerdir.

Kuzey Irak'ta yürütülen tasavvufî faaliyetlerin hepsi uzun süreli devam etmemiştir. Şeyhülislam Ali Hakkarî'nin Dêreş Tekkesi'nde başlattığı irşad faaliyetleri vefatından sonra kesilirken, Şeyh Adî b. Müsâfir'in Laleş Tekkesi'nde temellerini attığı Adeviyye tarikatı vefatının üzerinden yarım asır bile geçmeden Yezidîlik adıyla heterodoks bir yapılanmaya dönüşmüştür. Sühreverdiyye, Safeviyye, Nurbahşiyye ve Halvetiyye gibi tarikatlar Kuzey Irak'ta birkaç asır varlığını devam ettirirken, Kâdiriyye ve Nakşibendiyye tarikatları ile heterodoks tarikatlardan Bektâşiyye, Kâkaiyye ve Yezîdiyye günümüze kadar varlıklarını güçlü bir şekilde korumayı başarmışlardır.

Kuzey Irak'ın tasavvufî hayatında iz bırakan mutasavvıflar içinde Şeyh Kadîbu'l-Ban, Şeyh Ebûbekir Abdülaziz Geylânî, Seyyid İsa Berzencî ve oğlu Seyyid İshak Berzencî, Seyyid Baba Resûl Berzencî, Şeyh Muhammed b. Haydar Pîrüddin Erdebîlî, Şeyh Şemsüddin Ahlatî, Şeyh İzzeddin b. Şemsüddin el-Kusayrî, Şeyh Muhammed

¹¹³Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliye*, İstanbul: Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, 1338, II, 58.

Nûdehî, Şeyh İsmail Vulyânî, Şeyh Ma'rûf Berzencî ve Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî/Bağdadî en başta yer almışlardır.

Kuzey Irak'ta yaygın olan tasavvuf kültürü, İslam dünyasında Haricilik ve sonrasında gelişen radikal ve tekfirci hareketlerin bu bölgede zemin bulmasını engellemiştir. Son bir asırlık süreçte bölgede güçlü sûfî şahsiyetlerin azalması ve tasavvuf kültürünün giderek zayıflaması, radikal fikirlere sahip hareketlerin Kuzey Irak'taki faaliyetlerini kolaylaştırmıştır.

Körfez krizinden sonra Kuzey Irak'ta yaygınlaşan seküler anlayış, mütedeyyin bölge halkının günlük yaşamında gözle görülür bir şekilde kendisini hissettirmeye başlamıştır. Daha çok Musul bölgesinde kendilerine uygun zemin bulan radikal ve şiddet yanlısı söylemler, asırlardır birarada yaşamayı bir kültür haline getirmiş bölge halkının birliğini ve maneviyatını baltalamaya başlamıştır. Her iki gelişme de Kuzey Irak'ta tasavvuf'un gönülleri fetheden, birleştirici ve affedici ikliminden uzak bir hayat tarzına zorlanan yeni nesillerin geleceğini tehdit etmektedir. Bu durumda yapılması gereken, sahih bir tasavvufî anlayışla asırlardır Kuzey Irak'ta toplumun huzuru için çalışan mutasavvıfların bu maneviyat geleneğini yeniden toplumsal alanda yaygınlaştırmanın yollarını aramaktır.

Kaynakça

- Ayten, Yunus, “Şeyh Ahmed et-Talebânî el-Kerkükî”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şûle Yayınları, İstanbul 1996.
- Azzâvî, Abbas, *el-Kâkaiyye fi't-târih*, Şeriketü't-Ticâre ve't-Tibâ'a'l-Mahdûda, Bağdat: 1949.
- _____, *Târihu'l-Yezidiyye*, Matbaatu Bağdat, Bağdat 1935.
- _____, *Aşâiru'l-Irak*, Mektebetü'l-Hadârât, Beyrut t.s.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1951.
- Bayatlı, Necdet Yaşar, “Kerkük-Dakuk'da Bir Bektaşî Tekkesi: Dede Cafer Tekkesi ve Ritüelleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 47, 2008.

- el-Berzencî, Tarîfe Ahmed Osman, *İshâmâtu ulemâi'l-Ekrâd fî binâi'l- hadâreti'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- Birifkani, Seyyid Mahmut, *Birifkan Seyidler*, Poyraz Ofset, Ankara 2011.
- Birifkânî, Nureddin, *el-Budûru'l-celiyye fî mâ messet ileyhi hâcâtü'l-fukarâi's-sûfiyye*, tahk.: Vahidüddin Birifkânî, Matbaatu's-Sakâfeti ve Ş-Şebâb, Erbil 1986.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333.
- Buva, Thomas, *Târîhu'l-Ekrâd*, trc. Muhammed Teysîr Mirhan, Dâru'l-fıkr, Di- maşk 2001.
- Cerad, Halef, *el-Yezîdiyye ve'l-Yezîdiyyûn*, Dâru'l-Hivar, Lazkiye 1995.
- Çelik, İsa, "Kâdiriyeye Trikatı Hâlisiyeye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlid Kerkükî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Der- gisi*, sayı: 38, 2008.
- Dâvûd-Cûde, Cemal Muhammed, *el-Arab ve'l-ard fi'l-Irak*, eş- Şeriketü'l- Arabiyya Li't-Tiba'a ve'n-Neşr, Ürdün 1979.
- ed-Duskî, Enes Muhammed Şerîf, *Etbâu's-Şeyh Adî b. Müsâfir el-Hakkârî*, Mat- baatu Hâvâr, Duhok 2006.
- Dûskî, Muhammed Emîn, *Levâmi'u's-şehab fî şerhi divânî's-Şemsiddini'l-Ahlâtiyyi'l- Kutub*, Dâru Sipîrêz, Duhok 2007.
- Eğri, Osman, *Bektâşilikte Tasavvufî Eğitim*, Horasan Yay., İstanbul 2003.
- Gürer, Dilâver, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yay., İstanbul 2009.
- Hacân, Abbas, *Mewlûdnâmeyê Pêxember be Zaravayê Şebek*, haz. Herdevîl Kâkeyî, Enstituyê Kelepûrê Kurd, Duhok 2011.
- el-Hâl, Muhammed, *eş-Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî*, Dâru Matbaati't- Temeddün, Bağdat ts.
- el-Hânî, Abdülmecid, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî hakâiki ecillâi'n-Nakşibendiyye*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.
- Hasan Şükrü, *Menâkub-ı Şemsi's-şumûs der hakk-ı hazret-i Mevlânâ Hâlidî'l-'Arûs*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1302.
- el-Hasaney, Abdürrezzâk, *el-Irak kadîmen ve hadîsen*, er-Râfideyn Li't-Tibâ'a ve'n- Neşr, Beyrut 2013.
- Haydarî, İbrahim Fasîh, *'Uvnânü'l-mecd fî beyâni ahvâli Bağdat ve'l- Basra ve Necd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- _____, *el-Mecdü't-tâlid fî menâkibi's-şeyh Hâlid*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1292.
- el-Hayyûn, Reşîd, *el-Edyân ve'l-mezâhib bi'l-Irak*, Menşûrâtu'l-Cemel, Germany 2003.

- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târih*, tahk.: Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Karadağî, Muhammed Ali Karadağî, *Huviyyetu Kerkûk*, Dâru Ârâs, Erbil 2004.
- _____, *İhyâu târihi'l-ulemâi'l-Ekrâd min hilâli mahtûtâtihim*, Şeriketu'l-Hansâ li't-tibâa, Bağdat 2000.
- Kavak, Abdulcebbar, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl*, İlahiyât Yay., Ankara 2016.
- _____, “Şeyh Ebûbekir Abdülaziz es-Sincârî ve Kadiriyye Tarikatının Kuzey Irak'ta Erken Dönem Faaliyetleri” , *Akademik Bakış Uluslararası Sosyal Bilimler E-Dergisi*, sayı: 54, 2016.
- _____, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2016.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemül'-müellifin terâcumu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Dâru İhyâit-turâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Kezneyî, Muhammed Ahmed Mustafa, *eş-Şeyh Nuruddin Birîfkanî*, Metâbi'u's-Sicilli'l-Arab, Kahire 1983.
- Kîst, Con S., *Târihu'l-Yezidiyye*, trc. İmad Cemîl Mizûrî, ed-Dâru'l-Arabiyya li'l-mevsûât, Beyrut 2006.
- Komiyon, *el-A'mâlu'l-kâmile li's-şeyh Maruf el-Berzenci el-Kürdî*, tahk.: Baba Ali b. Şeyh Ömer Karadağî, Mahmûd Ahmed Muhammed, Muhammed Ömer Karadağî, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat 1984.
- Küçük, Sezai, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, Vefa Yay., İstanbul 2007.
- Lescot, Roger, *Yezidiler*, trc. Ayşe Meral, Avesta Yay., İstanbul 2009.
- Marufoğlu, Sinan *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yay., İstanbul 1998.
- el-Mâyî, Enver, *el-Ekrâd fi Behdînân*, Matbaatu Hâvâr, Duhok 2011.
- Müderriş, Abdülkerim, *Binemâleye Zanyârân*, Ânâ Yay., Tahran 1389.
- _____, *'Ulemâunâ fi hidmeti'l-ilmî ve'd-dîn*, Dâru'l-Hürriyye, Bağdat 1983.
- _____, *Yâd-ı Merdân*, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2011
- Mela Eyüb, *Pêdâçûnevek le Mějûda Barzân*, Dâru Sipîrez, Duhok 2007.
- en-Necdî, Osman b. Sind, *Asfal'-mevârid min silsâli ahvâli'l-imam Hâlid*, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Mısır 1310.
- Nevvâr, Abdülaziz Süleyman, *Târihu'l-Iraki'l-hadis*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1968
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Bektâşîlik”, *DİA*, V.

- el-Ömerî, Muhammed Emin b. Hayrullah, *Menhelü'l-evliyâ ve meşrebu'l-asfiyâ min sâdâti'l-Mavsili'l-hadbâ*, tahk.: Said ed-Divecî, Matbaatü'l-Cumhuriyye, Musul 1968.
- Raûf, İmâd Abdüsselam, *el-Mu'cemu't-târîhî li İmâreti Behdinân*, Matbaatu Hacı Haşim, Erbil 2011.
- Safîzâde, Siddîk, *Dânişname-i Namâverân-ı Yaresan*, İntişârât-ı Hîremend, Tahran 1376.
- Sâhib, Muhammed Es'ad, *el-Fuyûzâtu'l-Hâlidîyye ve'l-menâkıbu's-Sâhibîyye*, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Kahire 1311.
- Sağniç, Feqî Huseyn, *Diroka Wêjeya Kurdî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 1992.
- Sebânû, Ahmed Gassân, *Abdülkâdir el-Ceylânî*, Dâru'l-Yenâbî', Dimaşk 2009.
- es-Selefi-ed-Dûskî, Hamdî Abdülmecid-Taşin İbrahim, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, Dâru Sipîrez, Duhok 2008, s. 69.
- Siddîkî, Muhammed en-Nâsır, *Târîhu'l-Yezîdiyye*, Dâru'l-Hivâr, Suriye 2015.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- et-Tâdefî, Muhammed b. Yahya, *Kalâidü'l-cevâhir fi menâkıbi Abdilkâdir*, Matbaatu Mustafa'l-Bâbî, Mısır 1956
- Taşgım, Ahmet, *Irak'ta Mezhep Çatışmaları Arasında Aleviler ve Bektaşiler*, Önsöz Yay., İstanbul 2012.
- Tavakkulî, Muhammed Rauf, *Târîh-i Tasavvuf der Kurdistan*, İntişârât-ı Tevekkulî, Tahran 1381.
- Temren, Belkıs, *Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995.
- Uludağ, Süleyman, "Adî b. Müsâfir", *DİA*, I.
- Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., İstanbul 2011.
- Vicdânî, Sâdık, *Tomar-ı Turuk-ı 'Aliyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338.
- Zakin, Mordhay, *Yehûdu Kurdistan*, trc. Suad Muhammed Hıdır, Bingej Jîn, Süleymaniye 2011.
- Zeki Bek, Muhammed Emin, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistan*, trc. Seyide Kerîmete, Dâru'z-Zaman, Dimaşk 2006.